

Oct-2018 ISSUE-III, VOLUME-VII(I)

Published Quarterly issue

With ISSN 2394-8426 International Impact Factor 4.374

Peer Reviewed Journal

Published On Date 08.11.2018

Issue Online Available At : <http://gurukuljournal.com/>

Organized &
Published By

Chief Editor,
Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
Mo. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com
Website : <http://gurukuljournal.com/>

INDEX

Paper No.	Title	Author	Page No.
1	Securities Market and Role of SEBI	Dr. Rajesh Gaidhani	1-4
2	E-Learning: Issues and Challenges	Dr.Sulbha B. Mule	5-14
3	Multifarious Retaliation of the Protagonists at the Backdrop of Religious 'Otherizing' w.r.t. 'New York' and 'My Name is Khan'	Prof. Sulok B. Raghuwanshi	15-26
4	Share Market And Causes Of Stock Prices To Change	Dr. Rajesh Gaidhani	27-29
5	Philosophical Fragments in Beckett's Works	Prof. Nitin Vinayakrao Gohad	30-34
6	जी.एस.टी.(GST)-एक आढावा	प्रा. रेखा बबाजी मेश्राम	101-104
7	संत साहित्यातील सामाजिक बंडखोरी : संत तुकाराम	प्रा.नवाजी घरत	105-107
8	पं.नेहरुंच्या अलिप्तवादी धोरणाचा प्रभाव	प्रा.तानाजी संभाजी माने	108-112
9	पर्यावरणाचे जतन मानवी जीवनाचे संरक्षण	डॉ.किशोर बी.कुडे	113-117
10	पाली वाङ्मयातील मानवी मूल्य : बंधुत्व मैत्री	प्रा. डॉ.प्रतिभा बी.पखिडे	118-121
11	आदिवासींची ओळख व सामाजिक शोषण	प्रा.डॉ.रणधीर साठे	122-124
12	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचा चंद्रपूर जिल्ह्याच्या ग्रामीण आदिवासी भटक्या जातीतील जनतेच्या दारिद्र्यस्तरावर होणाऱ्या प्रभावाचे अध्ययन	प्रा. डॉ. उत्तम चि. घोसरे	125-128
13	Private Sector In Indian Economy	Dr. Patel Bilquis Hasanali	129-131

Securities Market and Role of SEBI

Dr. Rajesh Gaidhani

S.P. College, Gadchandur
Ta- KorpanaDist-Chandrapur

Securities and Exchange Board of India (SEBI) is an apex for overall developments and regulation of the securities market. It was set up on April 12, 1988. To start with, SEBI was set up as a non-statutory body. Later on it became a statutory body under the Securities Exchange Board of India Act, 1992. The Act entrusted SEBI with comprehensive power over practically all the aspects of capital market operations.

➤ Role of SEBI

To assure it aims to provide a market a place in which they can confidently look forward to raising finance they need in a fair and efficient manner. SEBI protects investor's rights and interest through adequate accurate and authentic information and disclosure of information on a continuous basis. For the intermediaries on a continuous basis. For the intermediaries it offers a competitive, professionalized and expanding market with adequate and efficient infrastructure so as to render better service to investors and issuers.

- SEBI ensures that the investors do not get be fooled by misleading and false advertisements. In return, SEBI issued guidelines so as to protect investors and also ensured that the advertisement is fair and concise.
- Regulation of price rigging: Price rigging refers to manipulation of prices by way of fluctuating the prices with the object of inflating and depressing the market price of securities.
- SEBI make efforts to educate investors so that they are able to make choices between the offerings of different companies and choose the most profitable securities.
- SEBI has issued guidelines to investigate cases of fraud and insider trading. Adding to this the provisions for fine and Imprisonment.
- Rules and Regulations to regulate intermediaries such as Broker, underwriters, etc.
- Registers and Regulates the working of merchant Bankers, sub-brokers, stock-brokers, share transfer agent, trustees, etc.
- Registers the working of mutual Funds.
- SEBI regulates turnover of the companies.
- It also conducts inquiry and audits.

➤ Functions of SEBI

The main objectives of SEBI are

- 1) To protect the interest of investors.
- 2) To bring professionalism in the working of intermediaries in capital markets
- 3) To create a good financial climate, so that companies can raise long term funds through issue of securities.

➤ Organization structure

The activities of SEBI have been divided into five operational departments. Each department is headed by an Executive Director. Apart from its head office in Mumbai, SEBI has

regional offices in Kolkata, Delhi to attend investor complaints and liaise with the issuers, intermediaries and stock exchanges in the concerned region. SEBI has formed two advisory committees. (a) Primary market advisory committee (b) Secondary market advisory committee. These committees are non-statutory in nature in SEBI is not bound by the advice of these committees. These committees are a part of SEBI is constant endeavor to obtain feedback from the market players on issues relating to the regulations and development of the market. Powers vested to SEBI The management of the board consist of a Chairman, tow member from amongst the Officials of the Reserve Bank of India and five other members of whom at least three shall be the whole-time members.² SEBI has right to search and seizure where just cause can be given. In matters of securities trading SEBI has power to restrict and allow trading in a given script without any external intervention. Mutual funds cannot invest more than 10 per cent of the total net assets of a scheme in the short term deposits of single bank, said the securities and Exchange Board India. Announcing guidelines for parking of funds short-terms deposits of scheduled commercial banks by mutual funds, the regulator said investment cap would also take in to account the deposit scheme of bank's subsidiaries. The SEBI has also defined 'short term for funds' investment purpose as a period not exceeding 91 days.

➤ **Regulation of security market**

The security market is regulated by various agencies, such as the Department of Economics Affairs (DAE), the Department of Company Affairs (DC), the Reserve Bank of India (RBI) and the SEBI. The Activities of these agencies are coordinated by a high level committee on capital and financial markets.

➤ **The security and exchange board of India**

With the declaration of the amendment box up in 1991. The dimension of business in both the primary and secondary sector has been increased enormously till now. A harmony with supplies of security exchange board of India and exchange Act, 1992. In the same year on April 12th 1992 the security exchange board of India was well – known. SEBI's efforts are to create effective surveillance mechanism for the securities market, and encourage responsible and accountable autonomy on the part of all players the market, who should discipline themselves and observes and observe the rules of the game. This would be possible, if the intermediaries set themselves up as effective self-regulatory bodies. Self-regulation is therefore the cornerstone of the regulatory framework advocated by SEBI, which like management by exception would result in regulation by exception. However, self-regulation can work only if there is an effective regulatory body overseeing activities of self-regulatory organizations. beginning to end the securities market a skeleton, which would prop up efficiency of the market so that it could make available the compulsory services to trade and business and classified investors in the most efficient economic way, conjure up rivalry and give confidence modernization, be approachable to worldwide improvement a skeleton which is bendable and charge successful so that it has simplicity to conduct and not limit the changes, and at last encourage self - belief on the part of the investors and other users of the bazaar by ensuring the bazaar place is, and is also seen to be, clean to do business in a fair, see – through and well-organized behavior.

➤ **Finding role of SEBI in Indian capital market**

SEBI's efforts are to create effective surveillance⁵ mechanism for the securities market, and encourage responsible and accountable autonomy on the part of all players the market, who should discipline themselves and observes and observe the rules of the game. This would be possible, if the intermediaries set themselves up as effective self-regulatory bodies. Self-regulation is therefore the cornerstone of the regulatory framework advocated by SEBI, which like management by exception would result in regulation by exception. However, self-regulation can work only if there is an effective regulatory body overseeing activities of self-regulatory organizations. SEBI endeavors to provide a controller structure which would simplification an effective mobilization and allotment of wealth through the securities bazaar a structure, which would encourage effective of the bazaar so that it could manage the essential services to business and commerce and personal investors in the most effective economic route jog competition and promote innovation, be responsive to international growth a structure which is flexible and cost effective so that it has clarity to guide and not cramp the changes, and finally in breath trust on the part of the investors and other users of the bazaar by ensuring the bazaar place is, and is also seen to be, clean to do trade in a fair, transparent and efficient manner.

➤ **Conclusion:**

The SEBI is a regulatory body which is twenty one years old and the capital market system is more than 100 years old. There should be cross – border cooperation among all sorts regulators and between regulators and profession. SecurityExchange Board Of India has enjoyed success as a regulator by pushing systematic reforms aggressively and respectively. Security Exchange Board Of India did out with corporeal example that were prone to postal delays, thievery and product, separate from making the solution action slow and carking by passing Depositories Act, 1996. Security Exchange Board Of India has also been instrumental in taking fast and useful steps in light of the universal meltdown and the Satyam fiasco. In October 2011, it increased the region and stock of disclosures to be made by Indian corporate promoters. In light of the universal meltdown, it liberalized the takeover code to straighten investments by removing regulatory structures. In one such move, Security Exchange Board Of India has increased the application limit for retail investors to Rs 2 lakh, from Rs 1 lakh at present.

➤ **References :**

1. Meir Kohn, Financial Institutions and Market, Tata MC Graw-Hill Publication, Year-1999. Theodor Baums, Richard M. Buxbaum, Klaus J. Hopt, Walter de Gruyter Institutional investors and corporate governance, , 1994.
2. Bharti V. Pathak, "The Indian Financial System", Pearson Education [India] Ltd. 2 nd Edition, Year 2006.
3. Khothari C. R., "Research Methodology", New-Delhi, New Age International Pvt. Ltd. Publisher, 2nd Edition, Year 2004
4. R. P. Hooda, "Statistics for Business and Economics", Macmillan India Ltd. 3rd Edition, Year 2003.
5. P. Mohan Rao, Financial System & Economic Reforms, Deep & Deep Publication Pvt Ltd. New-Delhi-110027, year 2008.

News Papers

-
1. The Economic Times
  2. Business Standard
  3. The Times of India

Web-Sites

1. www.BSEIndia.com
2. www.Capitaline.com
3. www.Capitalmarket.com
4. www.Wekipidia.com

E-Learning: Issues and Challenges

Dr. Sulbha B. Mule

Assistant Professor

(M.Sc. M.Ed. SET Ph.D.)

Govt. College of Education

Nanded

Abstract – E-learning is an approach to instruction and learning that utilize information and communication technologies to communicate and collaborate in an educational media. The level & impact of e-learning varies in our life from stage to stage. This paper focus on current Issues & Challenges of E-learning in India here & also compare the growth rate of e-learning India with respect to other developed countries although e-learning has a potential in India.

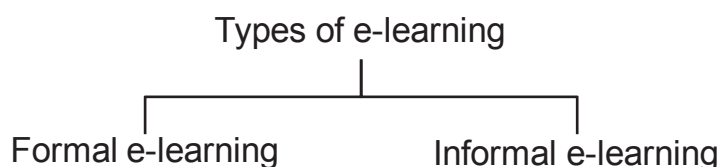
Introduction: E-learning is defined as a acquisition of knowledge and skills using electronic technologies such as computer, internet based course ware & local & wide area network. E-learning is a way of providing training & development to the employees through various electronic media such as interact audio-video in a society. The student generations have to realize the importance of technology & have to be well aware how to teach the future leaders. It can be also defined as a internet based training (IBT).

Objectives of Research –

- i) The basic objective of this study is to understand the concept of e-learning.
- ii) To examine the types of e-learning.
- iii) To compare traditional learning, classroom learning & e-learning.

This paper aims to discuss in detail the advantages & disadvantages of e-learning and also the issues & challenges of e-learning in India.

In order to fulfill such objective secondary method is adopted. The secondary data was collected through books, periodicals, journals & published material selected e-learning for the study.

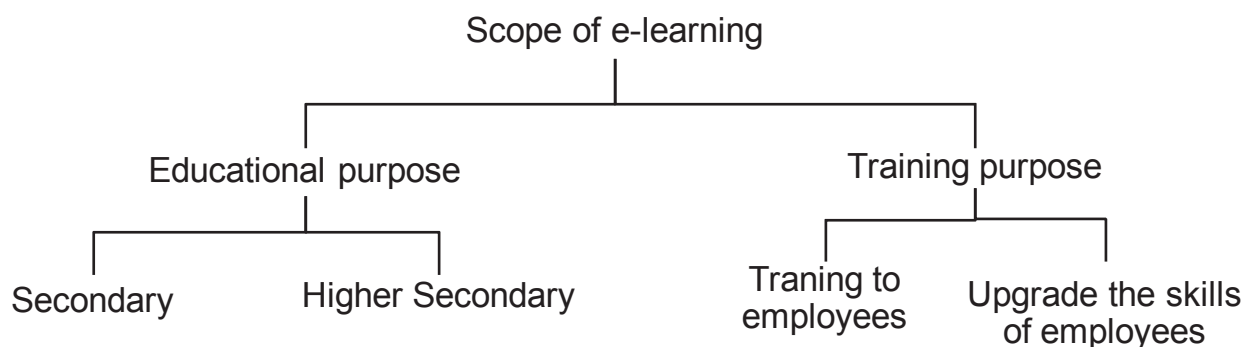

Formal e-learning is nothing but online education & online training recreate the formal learning experience online. Online education provides adults with limited literacy skill with a safe and patient place to develop basic skills such as reading and

mathematical skills. The only factor that separates online training from education is that the skills and knowledge taught via training are expected to be used immediate.

Informal e-learning means that e-learning allows us to explore the potential of informal learning such as knowledge management and electronic performance support electronic performance support refers to a work environment on a computer used in providing information, training, coaching and monitoring needed for support to learners.

E-learning is growing at very low rate in India as comprised to international market where it is been used to all levels.

E-learning and Literacy in India.

As per censurs report 2018 published by government of India.

Table 1. Percentage of Literate Population.		
Year	Literates (% of total population)	Illiterates (% of total population)
2016	64%	36%
2017	74%	26%

Benefits of e-learning:

1) Cost effective & Time saving :

E-learning course do not demand student to be present in the classroom necessarily. Student can proceed with course from comfort of their homes or any place they deem convenient. This cuts down the money and travel time on travel & saves a lot of time.

2) The self-paced aspect of e-learning shims through all obstacles.

3) Higher knowledge retention.

4) Easy course tracking.

5) Room for desecration.

6) Encourage sharing.

7) Large target audience base.

---

3. ISSUES & CHALLENGES IN E-LEARNING

3.1 Technological Challenges

The e-learning raises significant challenges in the technological research area. For development of e-learning resources that meet the user's requirement need to be addressed. The technological challenges of e-learning can be considered as a two key technological research areas.

3.2 Development of New Forms of Learning community and Interactive Learning

In e-learning environments interaction, cooperation and community play an important role to support learning. The developments in the area of e-learning environments provide new forms of interaction for learning experience. It generates new relationships between learner and computer and also from a new learning community. Key issues include:

- New forms of multimodal interface to support learning.
- New techniques to understand and support learning communities.
- The development of systems to support mobile communities of learners.
- Personalization techniques that meet user personal needs and current activity.
- Techniques to promote and support interaction.
- Discovery of new learning communities.
- Support for time to time assessment services.

3.3 Developing New Knowledge Facilities for e-learning

E-learning environment needs to support the rapid increase in size and variety of data by appropriate semantic services. The semantic services generate a surrounding semantic context for learning support. Research that needs to work on:

- Development of learning and reasoning theories for uncertain and incomplete knowledge.
- Support for the development of large—scale learning facilities.
- Support for a dynamic learning process.
- Support for intimation sharing across different learning facilities.
- Developments of lightweight knowledge capture technique for promotion of lifelong learning.

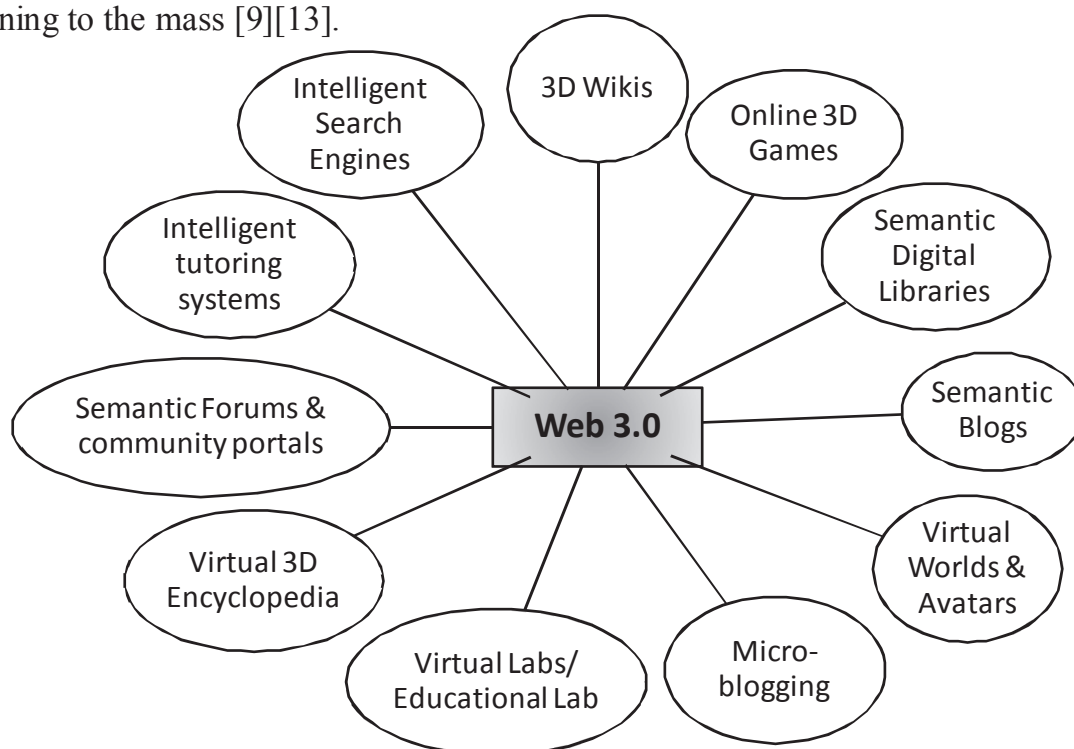
ANALYSIS & RECOMMENDATIONS

According to the study, learning contents and learning communities got the highest priority in e-learning research. In these areas, lots of development has to be made. As technology is growing day by day, learner interest in e-learning increases very rapidly. Now researcher has begun to work on the designing new c-learning methodologies that can work according to learners' interest and preference. For predicting learner interest,

the have to study earner behavior, learning style by their online activities and search criteria.

Experts in the field believe that some of the most promising features of modern c-learning platforms will be Web with intelligence, i.e., an intelligent web. Applications will work intelligently with the efficient use of Human-Computer interaction (HCI) and intelligence. Different Artificial Intelligence (AI) based tools & techniques (such as, Rough sets, fuzzy sets, neural networks, machine learning etc.) can be integrated with the e-learning applications to support intelligence [10].

In support of e-learning on the web, a new version of World Wide Web called Web 3.0 has been proposed as a possible future consisting of the integration of high-powered graphics (Sealable Vector Graphics or SVG) and semantic data. There have also been discussions around 3-D social networking systems and immersive 3-D internet environments that will take the best of virtual worlds (such as Second Life) and gaming environments and merge them with the Web. Web 3.0 based e-learning services will he having constructive impact on education. Web 3.0 technologies offer benefits of 3D-wikis, 3D Labs; Intelligent Agent based search engines, Virtual environments like Avatar. Semantic Digital Libraries that may result jn added advantage in delivery of effective e-learning to the mass [9][13].

Fig 1: Web 3.0 Tools & Services

Semantic web is another promising technology for realization of E-learning requirement. In the simplest terms, we can define Semantic Web as a relationship between things, described in a manner which makes people and machines able to

understand [9]. One of the objectives of Semantic Web is to identify, recognize and extract the exact required data that matches the keywords provided by the user, semantic web facilitates flexible and personalized access to the learning material, semantic web is suitable platform for implementation of e-learning environment because it provides ontology-based annotation of learning materials, ontology development and Proactive delivery of the learning materials through e-learning systems [11].

E-learning is a complex system with multiple forms and different level of interest of learner. To make e-learning system to more interactive for learner, researchers need to take decision at every level of learning cycle. A Decision Support System (DSS) is an interactive information system that provides models, data manipulation tools and information DSS helps to make decisions in semi-structured and unstructured situation [12]. By offering such approach, education system could play much better for student centric operation towards positive improvement of his performance [91]

CONCLUSION

This paper discusses about the formulation of the problem and their need and prospects in today's education field. We discussed why eLearning is required at all, followed by relevant definitions quoting some pioneer in the field. Through this paper, we trying to focus on various issues and challenges in implementing E-learning system. E-learning is a very broad area of research in terms of education system. Web 3.0 technologic offer benefits of 3D-wikis, 3D Labs; intelligent Agent based search engines, Virtual environments like Avatar. Semantic Digital Libraries that may result in added advantage in delivery of effective e-learning to the mass. Semantic web is another promising technology for realization of e-learning requirement lo view of the facts that AI technologies plays significant role in almost every domain of human experience, specially, when the domain is complex.

Modern e-learning platforms are required to be equipped intelligence. i.e.. an intelligent web. Applications can work intelligently with the efficient use of Human-Computer interaction (HCI) and intelligence. Different Artificial Intelligence (AI) based tools & techniques (such as, rough sets, fuzzy sets, neural networks, machine learning etc.) can be integrated with the e-learning applications to support intelligence. To make e-learning system to more interactive for learner, researchers need to take decisions at every level of learning cycle. A Decision Support System (DSS) is an interactive information system that provides models, data manipulation tools and information. DSS helps to make decisions in semi-structured and unstructured situation. By offering such approach, education system could play much better for student centric operation towards positive improvement of his performance.

Mobile Commerce: It's Application and Services

Dr. Rahul Sawlikar

Department of Commerce

Sardar Patel College, Chandrapur

E-mail : rahul.sawlikar@gmail.com

Abstract :

The significant growth of M-Commerce application is remarkable in India. More and more consumer is transferring to M-Commerce to achieve better and fast transaction into market. M-Commerce is complex in nature and includes changing procedure in market. M-Commerce is emerging level in India. M-Commerce Services and applications can be adopted through different wireless and mobile network with the aid of Several mobile devices. M-Commerce is a term that is used to refer to the growing practice of conducting financial and promotional activities with the use of wireless hand held device. M-Commerce is one such innovation environment in which mobile computing and wireless technologies are capable of centering the attraction of customers in the absolute way. M-Commerce has become the all time favorite area of interest of today's firms. M-Commerce services and applications is the identification of mobile users requirement. M-Commerce services and application need to be classified based on the functionality they provide to the mobile users.

Key-Words: M-Commerce, Mobile Services, Mobile Application, Mobile Network, M-Commerce Application.

Introduction :

The Phrase M-Commerce was originally coined in 1997 by Kevin duffey at the launch of the Global Mobile Commerce Forum to mean the delivery of electronic commerce capabilities directly into the consumer's hand anywhere via wireless technology. The word M-Commerce is derived from the widely used e-commerce which is an acronym for electronic commerce. M-Commerce used to describe the growing trend of using network that interface with wireless devices such as Laptops, handheld computers or Mobile phones to initiate or complete online electronic commerce transactions. It involves all kinds of electronic transactions by the use of Mobile Phone. The Scope of Mobile commerce is for broad than that of e-commerce as the smart phones have become very common for the public, M-Commerce requires just a smart phone with internet of wifi connectivity.

M-Commerce is the buying and selling of goods and services through wireless handheld devices such as cellular telephone and Personal digital assistants known as next generation. e-commerce. M-Commerce enables users to access the internet without needing to find a place to plug in. M-Commerce refers to the purchase of products or services from a mobile terminal Most of the early type surrounding wireless technology was related to M-Commerce. The Idea was that M-Commerce would help grow revenue for wireless carrier as well as the service providers.

M-Commerce means transactions using a wireless device and data connection, which result in the transfer of Value in exchange of information, services or goods. It's services and application can be adopted through different wireless and mobile network. M-Commerce

services and applications is the need for identification of the mobile users requirements and the classification of the Services with their unique properties.

Definition of M-Commerce :

M-Commerce also known as Wireless Commerce or Mobile e-commerce represent any monetary business activity conducted via Mobile communication network.

The Mobile Commerce is defined by the delivery of electronic commerce capabilities directly into the consumers hand anywhere via wireless technology.

Objectives of M-Commerce :-

Main Objective are as –

- To study the overview of M-Commerce
- To discuss the current advantages and disadvantages of M-Commerce
- To identify the M-Commerce Application and Service.
- To find out how M-Commerce makes life easy.
- To find out what hurdles are going to faced by M-Commerce industry in India.
- To find out the Level of M-Commerce in India.

Advantages of M-Commerce :-

Advantages of M-Commerce are as :

- M-Commerce has been very popular in recent years majorly because of advancement in technologies and convenience of usage.
- To allow the development of customer use of data options M-Commerce application and technology that have evolved quickly.
- Internet connectivity is always needed in E-Commerce but M-Commerce does not have such boundaries.
- Video conferencing can also be done through M-Commerce
- M-Commerce is much easier than E-Commerce.
- M-Commerce also increases personalization of shopping as generally people are able to use their own phone to utilize M-Commerce facility. Like usage of Facebook and G-mail users are able to shop through their own mobile phones.

Disadvantages of M-Commerce :-

Disadvantages of M-Commerce are as :

- Smaller screen size and Security concern generally lead consumers to opt for E-Commerce over M-Commerce screen Size of smart phones is being increased by makers but it is sometimes inconvenient for users to analyse products on the basis of photos seen on small screen.
- Businesses investment in hardware and infrastructure is seen as riskier as rapid evolution of Mobile and wireless technologies countries.
- Security of data moved across some mobile and wireless networks.
- Cost of establishing mobile and wireless broadband infrastructure.
- Standard guiding application and technology development and connections
- Small screen of most devices still limit types of files and data transfer.

Area of M-Commerce :

M-Commerce has been entered in Finance, Service Retails, tele-communication and information technology services. In these sectors M-Commerce is not only being widely accepted but also it is being more used as a popular way of business.

- Finance Sectors
- Telecommunication Sectors
- Service / Retail Sectors
- Information Sectors

Application of M-Commerce :

The General M-Commerce applications are -

- Mobile Ticketing
- Mobile Vouchers, Coupons and Loyalty cards
- Content Purchase and Delivery
- Location based services
- Information Services
- Mobile Banking

Issue with M-Commerce :

There has been some research however on general aspects of M-Commerce such as M-Commerce technology and applications. Another research has been focused on this issues and challenges of M-Commerce. These issues and challenges differ one in other way depending upon the development of M-Commerce market.

- **Measurement Issues :**

M-Commerce firms need to define new measurement indicators. In future M-Commerce market will be close saturation, so traditional mobile growth issues will be inappropriate. Therefore M-Commerce firms should define new specific indicators which must reflect the advanced segmentation of the market by service and its users. New indicators in this field should be capable of measuring the growth of the market by service and its users. In order to define new indicators, firms should first recognize their position in each sector of industry, which will give them more detailed information to decide their needs.

- **Security Issues :**

Likes many other business using technology, security issues are probably the greatest concern of any M-Commerce firm. Even if m-commerce is a new evolution for many businesses, such business can sustain substantial threats without a secure environment. Most e-commerce businesses have security control counter plans in the form of processes, technology and organizations that can be implemented to eliminate vulnerability and reduce security risks. These control involve various technologies such as firewalls, anti-virus protection, user identification, authentication and secure device management. Even if security concerns are very common for any type of e-commerce, m-commerce firms should develop and provide additional technology for a secure environment.

- **Competition Issues :**

Another consideration of strategic plans would be the issue of competition. M-Commerce market has started to influence the consumer markets as e-commerce did with this trend. M-Commerce firms should consider both managerial and technological plans that will play a crucial role in order to be more competitive. For managerial implementation, m-commerce firms should be able to evaluate their competitors customers and many others inside and other factors which affect them Apart all, m-commerce firms need to develop more advanced mobile technology and networks in order to deal with competitors

• **Standardization Issues :**

Standardization is yet another important issue that M-Commerce firms must consider. It is not easy to standardize new technology or business concept. Various hardware. Infrastructures and applications among m-commerce firms make standardization difficult especially in integrating data and the many rapidly changing requirements. The main purpose of standardization for m-commerce is to ensure interoperability. It plays a crucial role for many businesses not only in terms of time and communication, but also it reduces costs of the workforce and operation management.

Conclusion :

M-Commerce is an evolving area of e-commerce where users can interact with the service providers through a mobile and wireless network. M-Commerce services and applications can be adopted through different wireless and mobile networks with the aid of several mobile devices. Although there are many system supporting mobility and many solutions for wireless access, there are issues influencing the performance of the various mobile systems that need to be considered in the design of M-Commerce service and applications. An important factor in designing M-Commerce services and application is the need for proper identification of mobile users requirements as well as mobile devices and technologies constraints. M-Commerce services and application can be classified base on the functionality they provide to the mobile users for allowing easier identification of constraints posed on the design and development process. M-Commerce playing very good role in online retail-marketing and people using this technology day by day increasing all over the world. Mobile Commerce involves all kind of electronic transactions by the use of mobile phone. M-Commerce is the term for making business transaction using mobile devices. There are already several existing M-Commerce application and service nowadays that have been very helpful to us. Some are Mobile Banking, location Maps and varieties of news. Mobile shopping, Ticketing, Mobile, File sharing, Location base services. Mobile vouchers, coupons and loyalty card, information services etc.

References :

1. Deshmukh P. Deshmukh S. Thampi G.T. "Transformation from E-Commerce to M-Commerce in Indian context" Issue 10 (4) 2013
2. Mobile Commerce, Mobile Banking – The Emerging paradigm (RBI docs 2009)
3. Mobile commerce : Opportunities and challenges (GS1 Mobile com, February 2008)
4. Introduction to the Special Issue Mobile Commerce Application Source,International Journal of Electronic Commerce Volume 8 Issue 3 (2004)

-
5. Kevin Duffey, “Global Mobile Commerce Forum” in Heathrow Hilton UK – November 1997
  6. www.net.com
  7. www.newspaper.com

Multifarious Retaliation of the Protagonists at the Backdrop of Religional ‘Otherizing’ w.r.t. ‘New York’ and ‘My Name is Khan’

*Prof. Sulok B. Raghuwanshi

Orange City College of Social Work, Nagpur

Abstract- The horrific events of 9/11, till date, remains a wound of massive proportions in the collective memory of humanity and is also one of the most sinister and cold-blooded acts of terrorism the world has seen even after seventeen years of its occurrence. Using it as a backdrop, Bollywood has explored various facets of that fateful day. In the movie ‘**New York**’ (2009) **Omar** learns from **Sam** that ten days after 9/11, Sam was arrested and detained for a period of nine months as a suspected terrorist, a charge which everyone, including the FBI and **Roshan**, now agree was incorrect. Though he was eventually released due to lack of evidence, the impact of being detained and tortured permanently changed Sam in ways which are difficult for those surrounding him to understand, leaving him with feelings of deep resentment towards the FBI. On the other hand, the movie, ‘**My Name Is Khan**’, does portray Muslims as the “other” whereby just by having the name ‘**Khan**’, one is seen as a terrorist. **MNIK** does portray the effect of 9/11 and the torments the Muslims in the US had to go through to prove their innocence. The film’s resolution shows that **Rizwan** succeeds in proving the inaccuracy of the dominant gaze, though the far-reaching consequences of this reversal are left open to interpretation. The dominant gaze is one that homogenizes the ‘Other’ as Muslim in this film. Although **Sam** and **Maya** like good American citizens willingly take up their parts in the heterosexual drama that was supposed to cohere Americans after 9/11, ‘**New York**’ cannot but reveal the inevitable failure, indeed the impossibility, of that idealized union for Muslim Americans. Their deaths are the result of a fatal innocence about the differential interpellation of racialized citizen-subjects by the post-9/11 scripts of American patriotism. In America, the reaction to the film has focused on some interest in understanding how India sees America - which after viewing the film, one can understand America as deeply flawed. Yet at the same time, the film reveals much about India and its own crisis around the Muslim question and the question of Pakistan in the specter of the Mumbai attacks in 2008. The connection between India and the United States becoming all too clear as lazy journalists and other political actors were quick to speak of India's 9/11. We learn that an epic hurricane is battering the small town in Georgia where **Jenny** and **Joel** live. In the end, **Khan** single-handedly saves small town Georgia; his post internment stardom inspires Muslims from all over the country to brave the storm and help. In short, the Muslims band together to help systematically disenfranchised communities when the American state actors will not. An awesome example of Muslim solidarity with other communities of color, or more Muslims-are good- people-too.

Key Words- Religional, Otherizing, Bollywood, MNIK.

Introduction to Post 9/11 ‘Bollywood’ Films- The horrific events of 9/11 have inspired a clutch of filmmakers to document the US the way it looked in the wake of the terror attack on the World Trade Center and the Pentagon. The tragedy, till date, remains a wound of massive proportions in

the collective memory of humanity and is also one of the most sinister and cold-blooded acts of terrorism the world has seen even after seventeen years of its occurrence. Using it as a backdrop, Bollywood has explored various facets of that fateful day. Fourteen years hence, some cinematic portraits of the events that took place on and after September 11, 2001 are recalled.

'Yun Hota Toh Kya Hota – What If' (2006) was Bollywood's first attempt at depicting the 9/11 tragedy. Directed by **Naseeruddin Shah**, the film had a stellar cast in the form of **Konkana Sen Sharma**, **Irrfan**, **Jimmy Sheirgill** and **Boman Irani** among others. It revolved around a group of people from various parts of India travelling to the States when their plane gets hijacked and crashes into the Twin Towers. Although an ambitious attempt and packed with potential, the film didn't quite go the distance. 'Kurban' (2009) movie dealt with the life of a woman married into a Muslim family involved in terrorist attacks and the ordeal she goes through thereafter. The movie, though compelling, met with mixed reviews. Besides, by the time it released, several hard-hitting films on similar lines had already been made, which watered down its impact. **Road to Sangam** (2010) is a Bollywood film written and directed by Amit Rai. The film features Bollywood actors Paresh Rawal, Om Puri and Pawan Malhotra. **Road to Sangam** is a simple story of a God fearing, devout Muslim mechanic named **Hasmat Ullah (Paresh Rawal)** who has been entrusted the job of repairing an old Ford V8 engine, not knowing the historic significance – that it once carried the ashes of Mahatma Gandhi which were immersed in the holy 'Triveni Sangam'. He is caught in a complex situation after a powerful bomb explosion rocks his town leading to the arrest of innocent Muslim youths of his locality. A work strike is called by the prominent leaders of his community, played by Om Puri and Pawan Malhotra, to protest against the unjust treatment meted out to the youths arrested by the police. Will he support the protest and abandon the repair of the engine or go against the wishes of his community? Thus begins his journey. A journey of Gandhian values, principles and patriotism. www.wikipedia.com 2017. 'My Name Is Khan' (2010) Karan Johar's film on an autistic man caught up in a personal tragedy following the 9/11 attacks and subsequent alienation of Muslims was a sensitive portrayal of what it must have been like to be a Muslim living in the States at that point. While the movie veered towards melodrama towards the second half, it did leave everyone feeling warm. 'I am Singh' (2011) The Puneet Singh film explored the life of Sikh immigrants in the US post the 9/11 attacks. The movie brings to light the fight of the Sikh residents against prejudice and their unfaltering faith in the judiciary. Contrary to what one would expect out of such a sensitive issue, the movie failed to evoke any emotion from the viewers.

The Equally Potent Impact of the Hollywood Movies:

The movie 'Fahrenheit 9/11' (2004) is a piece of humour-based connect-the-dots investigative journalism which questions the presidency of **George W Bush**, the war on terror and its coverage in the news media. Revolving around the political ambience both before and after the attacks, it poignantly captured the paranoia after the 9/11 events and how it was channelised in every wrong way possible by politicians. The action thriller 'Zero Dark Thirty' (2012) is based on how an elite team of US intelligence and military operatives, working clandestinely across the globe, carry out "the biggest manhunt" to eliminate Osama Bin Laden, the brain behind the 9/11 attacks. A US Central Intelligence Agency officer played by **Jessica Chastain** gathers all

possible links and clues that takes the team a step closer to **Osama**. The movie received wide critical acclaim. **Mohsin Hamid's** adaptation of critically acclaimed novel '**The Reluctant Fundamentalist**' (2013) is a story of conflicting ideologies where perception and suspicion have the power to determine life or death. It depicts the life of a young Pakistani boy chasing his dreams on American soil, but gets arrested post 9/11 and is turned into a scapegoat. The movie '**Reign Over Me**' (2007) is about a man who tries to come to terms with life after losing his family in the terrorist attacks and how his friend helps him overcome this tragedy. The film highlights how 9/11 drastically changed the lives of various people all over the world. '**Remember Me**' (2010) is a poignant story about the frailty of human relationships with a slight backdrop of the 9/11 attacks towards the climax of the story. Though the theme of the terror attack is not emphasized upon much in the film, it definitely plays a significant part in bringing about a closure to the story.

Introduction to the Film 'New York'- *New York* is a 2009 Indian thriller film directed by **Kabir Khan**, produced by **Aditya Chopra** under **Yash Raj Films**, and screenplay by **Sandeep Srivastava**. Visual effects are by Visual Computing Labs, Tata Elxsi Ltd. It stars **John Abraham**, **Neil Nitin Mukesh**, **Katrina Kaif** and **Irrfan Khan**. *New York* begins in 1999, ends in 2008, and tells the story of three students studying at the fictional New York State University whose lives are changed by the September 11 attacks and its aftermath. It received universal critical acclaim and was declared a blockbuster at the box office grossing 65 crores which sums to 114 crores at present day.

In the United States in 2008, the FBI arrest **Omar Aijaz** (Neil Nitin Mukesh) after finding guns in the trunk of a taxi cab he owned. Omar, a young Muslim man originally from Delhi, is then taken into custody and interrogated by FBI Agent **Roshan** (Irrfan Khan), also a Muslim man originally from South Asia who has been living in the United States for twenty years. Omar then discovers that he was set up by the FBI in order to force him to spy on a former college friend, **Sameer Shaikh** (John Abraham), whom he has not seen in seven years and who the FBI believes is a terrorist. In the process, Omar discovers that Sam has married **Maya** (Katrina Kaif), a mutual friend whom Omar had a crush on in university and finds out that Sameer and Maya have a young son, **Danyal** (Aidan Wagner).

Roshan orders Omar to tell him everything he knows about Sameer. The film then flashes back to September 1999, when Omar begins his studies at the New York State University. He is befriended by his international student counselor Maya and learns that though she was born and raised in New York, she is fluent in Hindi because of her mother's interest in Bollywood films. Omar also meets Sam, another Indian American who is also Muslim and fluent in Hindi due to the fact that his father is a professor of Indian studies. Over the next two years, all three become inseparable friends and gradually Omar falls in love with Maya. When Omar realises that she loves Sam, however, he distances himself from them both. Their carefree days finally end with the onset of 9/11.

After finishing his story, Omar agrees to help Roshan (rather reluctantly), if only to prove that both he and Sam are innocent. He reunites with Maya and Sam and stays in their house, all the while spying for the FBI. Omar learns that Maya is a civil rights activist who is helping one of

Sam's employees, **Zilgai** (Nawazuddin Siddiqui) overcome his experience as a former 9/11 detainee. Zilgai was eventually released due to lack of evidence and has been having difficulty adjusting back to "normal" life.

As time progresses, Omar feels satisfied that he can find nothing to warrant the FBI's suspicions and is ready to leave when a series of events forces him to reconsider. In the process, Omar learns from Sam that ten days after 9/11, Sam was arrested and detained for a period of nine months as a suspected terrorist, a charge which everyone, including the FBI and Roshan, now agree was incorrect. Though he was eventually released due to lack of evidence, the impact of being detained and tortured permanently changed Sam in ways which are difficult for those surrounding him to understand, leaving him with feelings of deep resentment towards the FBI. Omar thus finds that Sam ultimately resorted to plans for terrorism as a means of revenge.

The climax of the film rests upon the attempts of Maya, Omar, and Roshan to prevent Sam from committing an act of terrorism by telling him that if he perpetuates towards terrorism, others will suffer as he has. Finally convinced, Sam surrenders and aborts his attempt to bomb the FBI building. However, the moment he drops his cell-phone (which was originally intended as a detonator for the bomb) he is shot and killed by FBI snipers. The cell phone falls benign to the ground without activating anything. Maya, who was running toward Sam, is also killed by stray gunfire and Omar, bereft of speech, breaks down. Six months later, he is comforted by Roshan who explains to him that; everybody was right in their place, but the timing was wrong. As for Sam, the path he chose killed him. Everybody has moved on after 9/11, as its high time. Omar has adopted Danyal, and Roshan has received commendation for aiding in the anti-terrorism cause. They reconcile each other. The film ends with all three of them going out for pasta and a side note describing the after effects of 9/11.

The Themes

New York explores the aftermath of [9/11](#). In a June 2009 interview with the [Indo-Asian News Service](#) (IANS), director [Kabir Khan](#) argued that the film *"is based on part of the political canvas of 9/11, but it speaks of prejudices after the great human tragedy. It is a definite and very relevant subject about post-9/11 prejudices that have increased after the attacks [...] We have in fact divided time in a pre- and post-9/11 world in the film to highlight its obvious repercussions in times to come. The repercussions of the attacks are still very strongly felt globally and will continue to do so."* Khan continued to state that the film had the full support of the New York Film Commission, *"as it is not an anti-something film. It is a very balanced story and not a jingoistic film."* In a separate interview with IANS, actor [John Abraham](#) argued that, *"in its own strange way, New York begins where [Pakistani](#) film [Khuda Ke Liye](#) ended. That's the interesting part of the film [...] Each director has his own way of interpreting and researching the plight of legal detainees."* Abraham continued by suggesting that this is why Khan and [Shoaib Mansoor](#) offer different interpretations of these events in their respective films. The plot of this movie is similar to the season 1 and episode 21 of TV series **'Lost'**. **New York** was the first Indian film which focused on this theme, later followed by [Karan Johar's](#) **'My Name is Khan'**, starring [Shahrukh Khan](#) and [Kajol](#), **'Kurbaan'**, starring [Saif Ali Khan](#) and [Kareena Kapoor](#) and **'Vishwaroopam'**, starring [Kamal Hassan](#) and [Andrea Jeremiah](#).

Critical reception

New York was universally well received by all critics. [Subhash K. Jha](#) gave New York a rave review arguing that New York *"is what cinema in contemporary times should be, must be, though it seldom is"* and designates it *"an important film"* which *"cares about the prejudices that have taken over the world. Jha also states that, "stereotypical portrayals of the cultural diaspora are fortunately rare in this piece of contemporary art which has plenty of heart, a heart that never overflows in an embarrassing torrent of emotions."* Devansh Patel, film critic for London's [Hounslow Chronicle](#), gave New York five out of five stars stating that it is, *"the most thought provoking movie Yash Raj Films has ever come up with."* [Nikhath Kazmi](#) of the [Times of India](#) gave it four out of five stars, describing New York as, *"an extremely taut and highly emotive piece of political drama [...] topical, meaningful, and entertaining, all at the same time."* [Taran Adarsh](#) of [Bollywood Hungama](#) gave it four out of five stars arguing that New York is *"one of the finest films produced by this premier production house, Yash Raj [...] the screenplay is its biggest star, without a doubt. Given the fact that New York isn't one of those routine masala fares, Kabir has injected songs only when required. Cinematography is striking."* Joginder Tuteja of the [Indo-Asian News Service](#) (IANS) calls the film *"a must watch"* and gave it four out of four stars. He states: *"When a hardcore commercial flick gets a standing ovation and a huge round of applause at the end of the show, you know that there is something definitely right that the director has done. In this regard, Kabir Khan can take a bow because he has done exceedingly well in making a film that is not frivolous, has a message and still carries enough commercial ingredients to reach out to masses as well as classes."* Mayank Shekhar of the [Hindustan Times](#) argues that comparing New York *"to Mark Pellington's Arlington Road would be grossly unfair. If anything, this is a much better movie than that 1999, part-spooky conspiracy theory. The central theme itself is closer to Shoaib Mansoor's Khuda Kay Liye (2007), and you can sense how the superior execution here makes all the filmmaking difference."*

New York was the opening film for the 33rd [Cairo International Film Festival](#), 10 November 2009. The film's director, [Kabir Khan](#), was in attendance and addressed the audience at the end of its screening. New York was also screened at the [Pusan International Film Festival](#) in October 2009. [Yash Chopra](#) of New York [Yash Raj Films](#) won the [Asian Filmmaker of the Year](#) award.

Introduction to the Movie 'My Name is Khan'

'My Name is Khan' is a 2010 Indian [drama](#) film, directed by [Karan Johar](#) and produced by [Hiroo Yash Johar](#) and [Gauri Khan](#) and stars [Shah Rukh Khan](#) and [Kajol](#) in lead roles. The film was jointly produced by [Dharma Productions](#) and [Red Chillies Entertainment](#) and was distributed by [FOX Star Entertainment](#), which had bought the rights for the film for a sum of 100 crore (US\$16 million), making it the most expensive Bollywood film of 2010. 'My Name is Khan' debuted in [Abu Dhabi, UAE](#), on 10 February 2010. It premiered globally in cinemas on 12 February 2010. It was also screened as part of the [60th Berlin International Film Festival](#)'s official selection the same month. [Rizwan Khan](#) is a [Muslim](#) child who lived with his brother [Zakir](#) ([Jimmy Shergill](#)) and his mother ([Zarina Wahab](#)) in a middle-class family in the [Borivali](#) section of [Mumbai](#). [Rizwan](#) has autism. However, he has certain gifts, particularly a

special ability to repair things. His difference leads to special tutoring from a reclusive scholar and extra attention from his mother, all which leads to a heightened level of jealousy from his brother **Zakir**, who eventually leaves his family for a life in the United States. **Rizwan** begins to work for **Zakir** and in the process he meets a [Hindu](#) woman, **Mandira** ([Kajol](#)) and her young son, **Sameer**, from a previous marriage. Despite **Zakir's** hostility to the match, they marry and settle down in the fictional town of Banville, where both **Mandira** and **Sameer** take **Rizwan's** last name as their own. They also live next door to the **Garrick family**, consisting of **Mark**, who is a reporter, his wife **Sarah** and son **Reese**. The couples perfect existence is disrupted after the [September 11 attacks](#) on the twin towers in [New York City](#). **Mark** goes to cover the war in Afghanistan and dies there. At the same time, the Khan family begins to experience [post 9-11 prejudice](#) in their community and **Reese** begins to turn against **Sameer** as well. One afternoon, an argument between them turns into a racially motivated schoolyard fight between **Sameer** and a number of older students. **Reese** tries to stop the fight but is held back and **Sameer** dies from his injuries. A shattered **Mandira** blames **Rizwan** for his death stating that **Sameer** *"died only because his name was Khan."* She then tells **Rizwan** that she no longer wants to be with him. When he asks her what he has to do in order for them to be together, she tells him that he has to tell the people of the United States and the President that his name is Khan and that he is not a terrorist. While waiting in a crowd to meet President Bush and repeating again and again, *"My name is Khan and I am not a terrorist,"* **Rizwan** is arrested and placed in a prison by police who misinterpret his statement.

While in the prison he is interrogated as a terrorist suspect and meets the psychiatrist **Radha** who believes he is innocent. He is later released after a media campaign by some Indian student reporters, who prove his innocence by unearthing his attempts to inform the FBI about **Faisal Rahman**. After his release, he returns to hurricane-hit Wilhemina to help **Mama Jenny** and her son. His efforts attract media attention and numerous Muslims come to help as well.

Rizwan eventually meets President-elect Barack Obama who tells him: *"Your name is Khan and you are not a terrorist."*

Themes

According to [Karan Johar](#), writer, co-producer and director of **My Name Is Khan**, the film is about a multitude of perspectives of the various opinions, facts, and propaganda that comes with the global issue of discrimination and intolerance towards a race of people completely unassociated with the evils of terrorism. In an August 2009 interview, Shah Rukh Khan stated that **My Name Is Khan**, is *"not about terrorism, or 9/11. It's about a relationship between two people, between an individual and the State, and between an individual and the country. In short, there are the three important components: a love story, Islam, and a mild form of autism."*

"I think it's an exceptionally relevant time, as the unity of our nation is of paramount importance, and I am very happy to witness such a movement in front of my eyes. We are all coming together to fight for a common cause – called humanity. Everyone knows that terrorism has no religion and it will never have a religion. As a filmmaker, I believe that I have a social responsibility and I promise to fulfill that."

– [Karan Johar](#)'s response to the increased unification between Hindus and Muslims in India, especially after [26/11](#). As said to Madhureeta Mukherjee.

In an earlier July 2009 interview, Khan also noted that the film focuses on themes concerning *"the relationship between the Western world and Islam and how that has changed over the past few years."* He describes the film as about *"the journey of one family and how it changes because of 9/11"* and suggests *"we touch upon that in a very unbiased and educated way."* In another early interview, he also stated that, *"it's not about a disabled man's fight against disability. It's a disabled man's fight against the disability that exists in the world—terrorism, hatred, fighting ... My Name Is Khan is also about Islam and the way the world looks at Islam but we are not taking any sides. We are only trying to say that there are only good people and bad people. There are no good Hindus, bad Hindus, good Christians, bad Christians. Either you are a good person or a bad person. Religion is not the criterion, humanity is."*

[Karan Johar](#) said in an interview with [Bollywood Hungama](#): *"MNIK is an unusual Bollywood film, if at all, and doesn't have those quintessential pre-requisite elements that any Bollywood film has. It's telling a story with a strong message, professing humanity and goodness and putting it out on a big cinematic scale. So all put together it is definitely a different experience for mainstream India (...) All I can say is that MNIK is going to open windows and doors to many people who have stories to tell and are shy to put their story on the celluloid"* When asked about comparisons between the film and the 2009 release [Kurbaan](#), noting that both have dealt with similar topics, he added: *"I'd say that Kurbaan didn't have 'hope', whereas MNIK had 'hope'. Kurbaan was more darker, grittier and a grey look at a situation, whereas MNIK is a hopeful, far more positive and a lot more positivity in its finishing reels with a triumph to the human spirit. Kurbaan was very cinematic and interesting in its approach but it didn't offer a solution. Rather it just tells the problem. MNIK offers you that solution."*

Critical Appreciation

Subhash K. Jha (film critic and author of *The Essential Guide to Bollywood*) gave *My Name Is Khan*, a rave review arguing that Rizwan Khan *"repairs almost anything, including irreparably damaged relationships. But this film about damaged lives needs no repairing. My Name Is Khan is a flawless work, as perfect in content, tone and treatment as any film can get [...]* *My Name Is Khan is no ordinary film. Long after the wary-of-physical-touch Rizwan has finally shaken hands with President Obama, long after the heat and dust of racial and communal hatred has settled down the core of humanism that the film secretes stays with you. Yes, we finally know what they mean by a feelgood film."* [Nikhil Kazmi](#) of [The Times of India](#) also gave it five stars, describing *My Name Is Khan* as, *"indubitably one of the most meaningful and moving films to be rolled out from the Bollywood mills in recent times."* According to [BBC](#) critic [Manish Gajjar](#), who gave the film four out of five stars, the film is *"a fiction-based film refreshingly told with realism of racial profiling on American soil. It's a rare treat for Hindi commercial cinema and a crossover audience."*¹ [Rachel Saltz](#) of [The New York Times](#) states, *"Khan is one of a handful of Hindi films ([New York](#), [Kurbaan](#)) about Indians living in a paranoid, post-9/11 America, and there's something fascinating about looking at this country through a [Bollywood](#) lens, even when the story is a kind of fairy tale. (Most*

interesting here is the link made between black Americans and Indians, especially Muslims.) Skilfully directed by Karan Johar and with an evocative score by Shankar, Ehsaan & Loy, Khan jerks tears with ease, while teaching lessons about Islam and tolerance." According to Kirk Honeycutt of [The Hollywood Reporter](#), *My Name Is Khan* is, "a film that delves compellingly into Americans' anti-Muslim hysteria" as it tackles "a subject American movies have mostly avoided – that of racial profiling and the plight of Muslim-Americans. It also allows Shah Rukh Khan to display his talent to an even wider audience. It's well worth the 162-minute journey."

Reaction of the Protagonist:

In the movie 'New York' (2009) Omar learns from Sam that ten days after 9/11, Sam was arrested and detained for a period of nine months as a suspected terrorist, a charge which everyone, including the FBI and Roshan, now agree was incorrect. Though he was eventually released due to lack of evidence, the impact of being detained and tortured permanently changed Sam in ways which are difficult for those surrounding him to understand, leaving him with feelings of deep resentment towards the FBI. Omar thus finds that Sam ultimately resorted to plans for terrorism as a means of revenge. The climax of the film rests upon the attempts of Maya, Omar, and Roshan to prevent Sam from committing an act of terrorism by telling him that if he perpetuates towards terrorism, others will suffer as he has. www.wikipedia.com 2017 Sam traces his own path to terrorism back to the state's interruption of the just-begun romance with Maya. Ten days after 9/11, Sam recounts, he was picked up by the FBI at Union Station, on his way to visit Maya in Washington DC. In a sequence of scenes visually referencing the abuses of Guantanamo and Abu Ghraib, we see a naked and bound Sam with a bag over his head, interrogated, falsely implicated, incarcerated, tortured and humiliated in prison. Finally, he is released for lack of evidence, but he emerges from prison a broken man. The film mourns over his wounded masculinity as he fails to find a job, and is plagued by the persistent trauma of his torture. Maya's efforts to reintegrate him into 'normal' family life via marriage and child bear little reward; Sam is able to enter a state of normalcy only in the brotherhood of men, when he joins a sleeper cell in Brooklyn. While women and family may offer the possibility of redemption to the misguided terrorist in a film like 'Mission Kashmir' – where, as Rai (2003, 15) observes, 'secure heterosexuality [in the form of the terrorist's love interest Sufi] calls the liminal Muslim back from the edge of ruinous, monstrous violence into the folds of domesticity' – in New York, that attempt fails. Towards the film's ending, as Sam gets ready to detonate the FBI building, Maya arrives on the scene and attempts to dissuade him by reminding him of home and family. Although Sam drops the trigger, the FBI, breaking its promise to Maya, shoots at him, and Maya falls in the line of fire as well. Both die, as the state once again interrupts the heterosexual resolution that Sam and Maya had, like model citizens, attempted after 9/11.

Deepthi Mistri 2013

On the other hand, the movie, 'My Name Is Khan', does portray Muslims as the "other" whereby just by having the name 'Khan', one is seen as a terrorist. MNIK does portray the effect of 9/11 and the torments the Muslims in the US had to go through to prove their innocence. Despite the allegations that although, there are Arabs and Muslims who are terrorists, not every

Muslim is a terrorist. The media therefore plays a very powerful role in moulding viewers' perception on reality. Thus, the gate keepers or editors should play a pivotal role in selecting representations that are appropriate for viewers without judging a religion or person in particular. **Belinda Marie Balraj 2011** In light of the recurring song "**We Shall Overcome**" in **MNIK**, **Soliman's** challenge to the power imbalance between margin and center is fitting. Amid the uncomfortable silence as **Khan** struggles in front of the congregation, funny-haired Joel breaks into a verse of "**We Shall Overcome**." As he sings, "*We shall overcome one day!*" **Rizwan** slowly recognizes the song and joins in his own language: "*Hum honge kamyaab, ek din!*" The congregation rises, singing and dancing together in a reference to the Bollywood dance sequences that normally punctuate and accelerate plots. As the soundtrack splices the Hindi and English songs, we see **Mandira's** parallel story. The film's resolution shows that **Rizwan** succeeds in proving the inaccuracy of the dominant gaze, though the far-reaching consequences of this reversal are left open to interpretation. The dominant gaze is one that homogenizes the '**Other**' as Muslim in this film. Several brown-skinned characters representing a variety of religious denominations appear the same under the dominant cultural gaze and are treated as if they are Muslims; by extension, all brown-skinned people are seen as terrorists. The film opens the potential for moving beyond this somewhat obvious foreground to consider the importance of building solidarity among '**Other**'. A prime example is **Jitesh**, the Hindu motel owner **Rizwan** encounters midway through the film. Vandals smash a window in a racist attack as the two brown-skinned men are discussing a room, provoking **Jitesh's** fierce anti-Muslim rant as he fires shotgun shells at the attackers. Rather than channeling anger toward the mainstream American society that demonizes the Muslim body, **Jitesh** instead internalizes this view and is outwardly angry at Muslims for bringing about racial violence against brown people. That **Rizwan's** release was contingent on his reporting of suspicious behavior of another Muslim reinforces the good/bad Muslim distinction that is not only vital in post-9/11 popular culture, but in Indian popular culture as well. As **Shahnaz Khan** notes, Rizwan spends the entire film trying to show that he is in fact a "**good**" Muslim. **Belinda Balraj** highlights that it takes a great pilgrimage and Asperger disorder to be a "**good**" Muslim in **MNIK**. Balraj and Khan raise important points in the broader context of Muslim-Othering in the canon of Hindi-language cinema. **Chadha and Kavoori** show how Bollywood has portrayed Muslims along three main temporal periods: exoticized '**Other**', shown as separate from the "**real**" India but nonetheless a part of the nation-building project (1950s-1960s), marginalized characters of little significance (1970s-1980s), and demonized terrorist-Others (1990s-2000s) **Ajay Parasram 2013**

Rizwan travels along and attempts to meet President Bush, but instead finds himself arrested under the suspicion of terrorism. Despite a bunch of **ACLU** types, two Desi journalism majors, and one Sikh reporter - who removed his turban and cut his hair after 9/11, but now was filled with moral outrage and perhaps some shame from our uppity desi reporter friends - all on the case, it was **Khan's** terrorism report that got him out of jail. To review, if you see something you should say something, because later it might get you out of the clutches of racially motivated internment.

The drama continues after **Khan's** release - which, by the way, has everyone in America psyched. We learn that an epic hurricane is battering the small town in Georgia where **Jenny** and **Joel** live. **Khan** braves the elements and travels to the epicenter of the storm where he finds much tragedy. **Jenny** and **Joel** are safe and seeking refuge in the church. In the end, **Khan** single-handedly saves smalltown Georgia; his post internment stardom inspires Muslims from all over the country to brave the storm and help. In short, the Muslims band together to help systematically disenfranchised communities when the American state actors will not. An awesome example of Muslim solidarity with other communities of color, or more Muslims-aregood- people-too pandering? - I'm not entirely sure. **Omer Shah, 2011**

Conclusion:

Although **Sam** and **Maya** like good American citizens willingly take up their parts in the heterosexual drama that was supposed to cohere Americans after 9/11, '**New York**' cannot but reveal the inevitable failure, indeed the impossibility, of that idealized union for Muslim Americans. Their deaths are the result of a fatal innocence about the differential interpellation of racialized citizen-subjects by the post-9/11 scripts of American patriotism. That day, watching the drama of 9/11 unfold on television in the company of fellow-Americans who seemed to mirror their own grief, **Sam** and **Maya** fail to realize that the hetero-normative mandate relayed in post-9/11 public discourse was never meant for them. **New York** registers how that mandate extends largely to white citizen-subjects even as it fears heterosexual – and significantly, reproductive – bonds among Muslims.

In the final scene of the movie, as **Omar** watches **Danyal** play and acknowledge the compliments of another parent in the bleachers, **Roushan** enters the picture and seats himself next to **Omar**, seeking a reconciliation. The exchange that follows is the last debate between the two characters, where, in the tradition of 'cinepatriotic' films, the violence of the state is weighed against the violence of the terrorist. When **Omar** bitterly demands what had been accomplished by the killing not only of **Sam** but also of the innocent **Maya**, the indignant Roushan replies: '*A Muslim child whose father was a terrorist is playing on an American team! That is what was achieved!*' **Omar's** interrupted family fantasy can only now be completed in the film's concluding scene, once again on the baseball field – via a necessary reconfiguration wherein it is Roushan, the state-allied Muslim, who steps in to complete the family circle. **Deepti Mistri 2013**

In '**My Name is Khan**' either way, the bad Muslims are quick to spoil the good Muslim's efforts - **Rizwan** is stabbed by a supporter of the 'terrorist' who he had arrested. In the end, **Rizwan** is OK. **Mandira** is back and soon enough he will meet **President Obama** - who along with the rest of America knows **Khan** is not a terrorist. In America, the reaction to the film has focused on some interest in understanding how India sees America - which after viewing the film, one can understand America as deeply flawed. Yet at the same time, the film reveals much about India and its own crisis around the Muslim question and the question of Pakistan in the specter of the Mumbai attacks in 2008. The connection between India and the United States becoming all too clear as lazy journalists and other political actors were quick to speak of India's 9/11. Unfortunately, the conversation based on this film does not get us very far - for the terrorists are still inexplicably just that - terrorists. The film's chorus then is trapped to these identities that we

never explain - nor are we able to construct Muslim identity without? However, if we edit the adage down to 'My Name Is Khan' - to the simple reminder of "Muslim-ness", or a first attempt at such a representation, the spaces where the film and real-life meet are far more exciting and hopeful. The drama continues after Khan's release - which, by the way, has everyone in America psyched. We learn that an epic hurricane is battering the small town in Georgia where **Jenny** and **Joel** live. In the end, **Khan** single-handedly saves small town Georgia; his post internment stardom inspires Muslims from all over the country to brave the storm and help. In short, the Muslims band together to help systematically disenfranchised communities when the American state actors will not. An awesome example of Muslim solidarity with other communities of color, or more Muslims-are good- people-too. **Omer Shah, 2011**

Reference:

1. Tata Elxsi creates visual effects for Yash Raj's latest offering 'New York' (Press Release)
2. Bansal, Robin (13 June 2009). "New York' is on post-9/11 prejudices: Kabir Khan". *Hindustan Times*. Retrieved 29 June 2009.
3. IANS (24 June 2009). "'New York' begins where 'Khuda Kay Liye' ends: John Abraham". *The Hindu*. Retrieved 29 June 2009.
4. IANS (22 June 2009). "New York' on 9/11 repercussions to break dry spell (IANS Preview)". *sify.com*. Retrieved 29 June 2009.
5. "Yash Raj Films' New York is being shot in Philadelphia". *bollywoodhungama.com*. 13 October 2008. Retrieved 29 June 2009.
6. IANS (18 June 2009). "John Abraham studied Quran for 'New York' role". *yahoo.com*. Retrieved 29 June 2009.
7. IANS (19 June 2009). "Kabir Khan gets 'script' searched". *DNA*. Retrieved 30 June 2009.
8. AFP (29 June 2009). "new-york" "Bollywood Boosted By Blockbuster Weekend For 'New York'". *NASDAQ*. Retrieved 30 June 2009.
9. "Weekend Bollywood Box Office: 26 June – 2 July 2009 Week". *Yahoo! India Movies*. 7 July 2009. Retrieved 7 July 2009.
10. "'New York' and grand collections". *boxofficeindia.com*. 4 July 2009. Retrieved 3 October 2009.
11. "Bollywood Hungama:Box Office for New York". *Bollywood Hungama*. Retrieved 3 October 2009.
12. Tuteja, Joginder (1 July 2009). "New York's super-success has surprised me" – Kabir Khan". *Bollywood Hungama*. Retrieved 1 July 2009.
13. Jha, Subhash (27 June 2008). "New York, a remarkable effort". *Times of India*. Retrieved 26 June 2009.
14. "Devansh Patel Biography". *Hounslow Chronicle*. Retrieved 1 October 2009.
15. Patel, Devansh. "NEW YORK film review – 5 stars. The film carries an emotional impact and seeds a bed of uplifting pride for the people of America". Retrieved 1 October 2009.
16. Kazmi, Nikhat (26 June 2009). "Times of India Review: New York". *Times of India*. Retrieved 26 June 2009.

17. Adarsh, Taran (26 June 2009). "Bollywood Hungama Review: New York". *Bollywood Hungama*. Retrieved 26 June 2009.
18. Tuteja, Joginder (26 June 2009). "'New York' a brilliant film and a must watch". *IANS*. Retrieved 26 June 2009.^[dead link]
19. Shekhar, Mayank (27 June 2009). "For sure, NY see!". *Hindustan Times*. Retrieved 28 June 2009.
20. Shekhar, Mayank (26 June 2009). "NDTV Review: New York". *NDTV*. Retrieved 26 June 2009.
21. Iyer, Sandhya (27 June 2009). "A marriage between fact and fiction". *Sakaal Times*. Retrieved 27 June 2009.^[dead link]
22. Paul, Mathures (27 June 2009). "Nurturing Relationships". *The Statesman*. Retrieved 26 June 2009.^[dead link]
23. Saltz, Rachel (27 June 2009). "Friendships in the Big City, Bent by 9/11". *The New York Times*. Retrieved 26 June 2009.
24. Tsering, Lisa (30 June 2009). "Hollywood Reporter Review: New York". *Hollywood Reporter*. Archived from the original on 3 July 2009. Retrieved 30 June 2009.
25. Anderson, John (3 July 2009). "Variety review: New York". *Variety*. Retrieved 3 July 2009.
26. Masand, Rajeev (27 June 2009). "Masand's movie review: New York not convincing". *CNN-IBN*. Retrieved 27 June 2009.
27. <http://www.metacritic.com/movie/new-york>
28. Khan, Kabir (13 December 2009). "Identity Proof". *Indian Express*. Retrieved 13 December 2009.
29. Joshi, Namrata (7 December 2009). "Al Hind: A Relook". *Outlook India*. Retrieved 13 December 2009.
30. "Yash Chopra honored at Pusan International Film Festival". *Business of Cinema*. 14 October 2009. Retrieved 5 November 2009.
31. "Look who's headed to Cairo". *Times of India*. 14 October 2009. Retrieved 5 November 2009.
32. "Amazon: New York DVD". *Amazon*. Retrieved 1 October 2009.
33. Tuteja, Joginder (20 August 2009). "Bollywood Hungama: DVD review". *Bollywood Hungama*. Retrieved 1 October 2009.
34. "BBFC Movie Information". *British Board of Film Classification*. 4 February 2010. Retrieved 4 February 2010.
35. "MY NAME IS KHAN (2010) - BFI". *British Film Institute*. 10 May 2017.
36. "SRK: King of foreign shores". *India Today*. February 6, 2010.
37. *Movies Made on 9/11: MENSXP TEAM: 2011*
38. Queer resolutions: 9/11 and Muslim masculinities in New York: Deepti Mistri: Women Queer resolutions: 9/11 and Muslim masculinities in New York, USA, 2013
39. My Name is Khan - Bollywood Imagines the Good (and Bad) Muslim: Omer Shah: AwazVoices Online: ISSN No. 2226-6011:2011
40. www.wikipedia.com 2017

SHARE MARKET AND CAUSES OF STOCK PRICES TO CHANGE

Dr. Rajesh Gaidhani

S.P. College, Gadchandur

Ta- KorpanaDist-Chandrapur

In a share market, shares are bought and sold. The stock market is a share market, however besides shares of companies, other instruments like bonds, mutual funds and derivative contracts too are traded in the stock market. There are two kinds of share markets:

Primary share market

A company enters the primary market to raise funds. It is in the primary market that a company gets registered to issue shares to the public and raise money. Companies generally get listed on the stock exchange through the primary market route. In case a company is selling shares for the first time, it is called an Initial Public Offering or IPO, after which the company becomes public. While going for an IPO, the company has to provide details about it.

Secondary share market

In the secondary market, investor's trade already listed securities by buying and selling them. Secondary market transactions are transactions where one investor buys shares from another at the prevailing price. Normally, these transactions are conducted through a broker. Secondary market offers investors a chance to sell all its shares and exit the financial market

The share market is a source for companies to raise funds and for investors to buy part-ownership in growing businesses and grow their wealth. On becoming a shareholder, an investor earns a part of the profits earned by the company by way of dividend. At the same time, the investor also undertakes the risk to bear losses, should the business fail to perform well. Market participants need to get registered with the stock exchange and market regulator Sebi to be able to trade in the stock market.

Share market plays a vital role in aiding the companies to raise capital for expansion and growth. Through IPOs, companies issue shares to the public and in turn receive funds that are used for various purposes. The company gets listed on the stock exchange after IPO and this provides an opportunity to even a common man to invest in the company. The visibility of the company increases as well.

We can be a trader or investor in the share market. Traders hold stocks for a short period of time whereas investors hold stocks for a longer duration. As per our financial needs, we can choose the investment product.

The investors in the company can use this investment to fulfill their life goals. It's one of the major platforms for investment as it provides liquidity. For instance, you can buy or sell share anytime based on the need. That is, financial assets can be converted to cash anytime. It offers ample opportunities for wealth creation. We know well that you can earn money by investing in shares. The following are the ways through which your money grows.

- 1. Dividends
- 2. Capital Growth
- 3. Buyback

Dividends:

- 1. These are the profits the company earns and it is distributed as cash among the shareholders.
- 2. It is distributed according to the number of shares you own.

Capital Growth:

Investment in equities/ shares leads to capital appreciation. The longer is the duration of investment, the higher the returns. Investment in stocks is associated with risks as well. Your risk appetite is based on your age, dependents and need. If you are young and don't have any dependents, you can invest more in equities to get more yield. But if you have dependents and commitments, you can allocate more portion of money to bonds and less to equity.

Buyback:

The company buys back its share from the investors by paying a higher value than the market value. It buys back shares when it has a huge cash pile or to consolidate its ownership.

CAUSES OF STOCK PRICES TO CHANGE

Stock prices change every day as a result of market forces. By this we mean that share prices change because of supply and demand. If more people want to buy a stock (demand) than sell it (supply), then the price moves up. Conversely, if more people wanted to sell a stock than buy it, there would be greater supply than demand, and the

price would fall. Markets may correct from time to time but a fall is unlikely. Stock prices change every day by market forces. By this we mean that share prices change because of supply and demand. If more people want to buy a stock than sell it, then the price moves up. Conversely, if more people wanted to sell a stock than buy it, there would be greater supply than demand, and the price would fall.

Understanding supply and demand is easy. What is difficult to comprehend is what makes people like a particular stock and dislike another stock. This comes down to figuring out what news is positive for a company and what news is negative. There are many answers to this problem and just about any investor you ask has their own ideas and strategies.

The most important factor that affects the value of a company is its earnings. Earnings are the profit a company makes, and in the long run no company can survive without them. It makes sense when you think about it. If a company never makes money, they aren't going to stay in business. Public companies are required to report their earnings four times a year (once each quarter). Wall Street watches with rabid attention at these times, which are referred to as earnings seasons. The reason behind this is that analysts base their future value of a company on their earnings projection. If a company's results surprise, the price jumps up. If a company's results disappoint, then the price will fall.

So, why do stock prices change? Some believe that it isn't possible to predict how stocks will change in price while others think that by drawing charts and looking at past price movements, you can determine when to buy and sell. The only thing we do know as a certainty is that stocks are volatile and can change in price extremely rapidly.

THE IMPORTANT THINGS:

1. At the most fundamental level, supply and demand in the market determine stock price.

2. Price times the number of shares outstanding (market capitalization) is the value of a company. Comparing just the share price of two companies is meaningless.
3. Theoretically earnings are what affect investors' valuation of a company, but there are other indicators that investors use to predict stock price. Remember, it is investors' sentiments, attitudes, and expectations that ultimately affect stock prices.

➤ **References :**

- B. S. Bhatia and G. S. Batra, "Management of Capital Markets, Financial Services and Institutions", New-Delhi, Deep & Deep Publication Pvt Ltd. Year 2001.
- Theodor Baums, Richard M. Buxbaum, Klaus J. Hopt, Walter de Gruyter Institutional investors and corporate governance, , 1994.
- Mr. Sunder Sankaran, "Securities Market and Products", New-Delhi, Taxman Publication Pvt. Ltd.
- Khothari C. R., "Research Methodology", New-Delhi, New Age International Pvt. Ltd. Publisher, 2nd Edition, Year 2004
- R. P. Hooda, "Statistics for Business and Economics", Macmillan India Ltd. 3rd Edition, Year 2003.

News Papers

1. The Economic Times
2. Business Standard
3. The Times of India

Web-Sites

1. www.BSEIndia.com
2. www.Capitaline.com
3. www.Capitalmarket.com
4. www.Wekipidia.com

Philosophical Fragments in Beckett's Works

Prof. Nitin Vinayakrao Gohad,

Assistant Professor, English,
YashwantraoGudadhePatil College,
Hingna Road, Nagpur

Twentieth century England experienced a lot of change in every sphere of life. Not only England but the whole Europe was going through the tremendous change whether it was social, political, financial, philosophical or literary. The two World Wars shattered the Western myth of rational and human evolution of the world based on principles of equality, growth and operation. It was a time of disintegration in every sphere of life. Feelings of shock, disillusionment and helplessness replaced the earlier sentiments. The destruction brought about by the World Wars affected the personal, political and social life of millions of people all over Europe. The consequences of the two consecutive wars created a sense of severe depression within British society. As a result the loss of faith in human existence drained all hopes for good life and psychologically caused a prevalent sense of fragmentation and instability. The two World Wars destabilized the British Society both physically and spiritually due to mass destruction resulting in a crippled society. The immensely chaotic environment of the times led to the development of such plays that would reflect the impact of the trauma the World Wars brought about upon the English Society.

Beckett's plays show the grave metaphysical crisis human beings experienced psychologically due to the bleak state of human existence by basing the plays on absurdist elements. The characters in Beckett's plays deal with a broken psyche and reveal their inner struggles caused by a loss of identity and existential trauma. The leafless tree in *Waiting for Godot* is the symbol of destruction and hopelessness of England and the English Society experienced in the twentieth century. Samuel Beckett's youth and manhood were a tremulous epoch in Irish history as considered him as one of the greatest playwrights of the twentieth century.

In the first half of the twentieth century Ireland experienced the continued frustration of the Home Rule movement, the radicalization of republican interest, a heroic but failed rebellion, a bloody war of independence, a bloodier civil war and the difficult efforts of state and nation building and more importantly the impact of two World Wars. It is a telling coincident that Beckett left Ireland in 1937 and he witnessed firsthand the cost of political and military catastrophe in occupied France. There is a further irony for Beckett studies that the writer was at work with the French Resistance. When Beckett stated that he preferred "France at war to Ireland at Peace" (Kennedy 33). He implicitly rejected the image of a pious and pastoral nation, which failed to acknowledge the social, cultural and economic growing pains of postcolonial independence.

Beckett satirizes Big House culture and nationalist anthropology in *Watt*, revisiting the militarist ethos of the civil war in *Mercier and Camier*, examining a sense of

Protestant dislocation in *All That Fall*, even registering the traumas of the Great Famine in *Waiting for Godot* and *Endgame*. (Kennedy 54)

The years were full of chaos and pathos was pre-eminent in European society. Lack of faith in God was seen everywhere. "God is Dead" (Nietzsche 9) feeling had penetrated the souls of human beings. "Never has humanity joined so much power and so much disarray, so much anxiety and so many playthings, so much knowledge and so much uncertainty" (Valera 8). According to Weber, an account of the decade, "must be directly or indirectly, a book about the wounds and mindset of host of survivors- veterans, widows, orphans, parents-grieving for the slaughtered" (Valera. *Speeches and Statements* 466).

Samuel Beckett is the most philosophical of twentieth century writers. As we hear from Hamm in *Endgame*: "I love the old questions. [With fervor.] Ah the old questions, the old answers, there's nothing like them!" (*Endgame* 110). Beckett's writings contain a kind of arbitrary collection of philosophical ideas. His characters exult in endless, pointless, yet entertaining, metaphysical arguments. Beckett's characters portray a rootless, homeless and alienated humanity. One is no longer at home in the world; one is lost in meaningless void. Every play reinforces and deepens this dark diagnosis of the human condition, generating an overarching world view that has justifiably been called 'Beckettian'. The stark Beckettian world cries out for philosophical interpretation. Indeed in his plays are embedded vague hints and suggestions of deliberate philosophical intent. The outwardly pessimistic atmosphere, the bleak post apocalyptic landscapes, hopeless characters and the overwhelming sense of the aimlessness and meaninglessness of life, the issueless predicament of existence as Beckett himself put it, has led many critics to try to pin down the overall philosophical position to which Beckett supposedly subscribed.

Yet Beckett's relation to philosophy is difficult and complex. He was not a philosopher; if he had been, he would not have needed to engage with art. As an author, he strongly resisted every attempt to impose any philosophical interpretation or meaning on his work. Beckett's answer to philosophy is to refuse it. His use of ideas is always accompanied by reticence, ambiguity and humorous deflationary counterpoint. Ideas are presented in somehow as magnificent edifices that stand apart from the miserable small-mindedness of human condition. Ideas console, edify, bemuse and entertain, but they are always also misrepresentations, illusions, exaggerations that take us blithely beyond the real and pathetic circumstances of our own condition. Thought is a pleasant distraction, but it essentially misleads.

In one of the interviews of Samuel Beckett by Gabriel D. Aubarede in *Nouvelles Litteraires* Samuel Beckett was asked certain questions which he answers in his own style;

Have contemporary philosophers influence on your thought?

I never read philosophers.

Why not?

I never understand anything they write.

All the same, people have wondered if the existentialists' problem of being may afford a key to your works.

There is no key or problem. I wouldn't have had any reason to write my novels (plays) if I could have expressed their subject in philosophical terms.

What was your reason then?

I haven't the slightest idea. I am no intellectual. All I am is feeling..... Only then did I begin to write the things I feel. (Aubarede. 7)

The letters on Fraser's and Gray's article on *Waiting for Godot* testify that some viewers saw Christ, some Marx, some Sartre as the guiding spirit of Beckett's insinuating parable; others argued that *Godot* was not to be read as an allegory, but as a ritualized expression of basic human concerns- a play in which variations of feeling and mood-rhythmical rather than cognitive progressions - were paramount. Years later, Beckett gave support to those in the second camp. He says" "... the early success of *Waiting for Godot* was based on the fundamental misunderstanding, critics and public alike insisted on interpreting in allegorical and symbolic terms a play which was striving all the time to avoid definition" (Graver 10).

When the audience and critics watched the plays of Beckett they were confused. Confused about the presentation of life, characters, their philosophy, use of language. The representation of the word Godot, the symbol of Chess in *Endgame*, the Mouths in *Not I* and the world of Willie and Winnie in *Happy days* is where confusion reigns supreme. So many theories were tried to put in to describe his works but the writer himself does not have any answer to the creation. When Tom Driver interviewed Beckett about the "mess" or "this buzzing confusion", Beckett answered him:

The confusion is not my invention. We cannot listen to a conversation for five minutes without being acutely aware of the confusion. It is all around us and our only chance now is to let it in. the only chance of renovation is to open our eyes and see the mess. It is not a mess you can make sense of. (Driver 5)

Beckett's paradigm of the great artist was James Joyce, whom he regarded as the greatest living prose craftsman. These two Irishmen, exiled, living for their art, shared an austere 'art-for-arts-sake' aesthetics that raised the artists up to the quasi-divine craftsman whose work has to stand alone, independent of the world, independent of everyday concern, pairing his fingernails, as Joyce put in. both were devoted to crafting perfect forms, the right words in right order; or in Beckett's case, the least number of words and those showing their inadequacy. There is an extraordinarily formal rigor in Beckett as in Joyce. There is much stealing from music-hall, Vaudeville, ordinary conversation, philosophical themes and even theology.

Despite their different religious and intellectual formations they were both committed to the religion of art. Although they both were Dubliners but their religious and intellectual background was dissimilar. While studying in Portora boarding School and Trinity College and whatever he experienced under the name of religion, it was not

his interest. While attending sermons he would fall asleep. He looked at the then bourgeois society exactly as satirized by Sartre. He was called to enter the family business or settle down as a lecturer at Trinity. But he wanted art, art as a way of transforming if not overcoming personal suffering. Beckett makes philosophy quite intently. Rene Descartes, the father of French philosophy, was studied thoroughly by him. Descartes was deeply logical and mathematical thinker who speculated on the possibility that all of experience might be systematically false, misleading as a dream, a delusion brought about by an evil demon who delights in tricking human beings. Beckett's characters often make reference to Cartesian positions and his characters frequently detach from their pains and emotions in order to comment on them in a dry, analytical manner which makes their calm rationality all the more absurd and disconnected. His characters actually live through the Cartesian divorce of body from mind. The body doesn't do what the mind wants. Beckett's first published poem, *Whoroscope*, is based on a biography of Descartes by Adrian Baillet. It is written in Eliot's style, asserting to be in the voice of Descartes himself. It is of no philosophical interest, rather it involves Joycean punning combined with allusions to Galileo, Harvey and Franz Hals.

Though Beckett refuses to acknowledge that the influence of philosophy over him and his works but ultimately he was influenced by philosophy and most certainly by the existential philosophy. Beckett answers Tom Driver in an interview about the influence of any philosophy on him. He says When Heidegger and Sartre speak of a contrast between being and existence, they may be right, but he further says, but their language is too philosophical for him. He is not a philosopher. One can only speak of what is in front of him, and for Beckett it was completely a mess. He further asked Beckett about the battle between life and death in his plays. Didi and Gogo hover on the edge of suicide; Hamm's World is death and Clov may or may not get out of it to join the living child outside. Is this life-death a part of chaos?

Beckett answered;

Yes, If life and death did not both present themselves to us, there would be no inscrutability. If there were only darkness, all would be clear. It is because there is not only darkness but also light that our situation becomes inexplicable. Take Augustine's doctrine of grace given and grace withheld: Have you pondered the dramatic qualities in his theology? Two thieves are crucified with Christ, one is saved and other damned. How can we make sense of this division. In classical drama, such problems do not arise. The destiny of Racine's *Phadre* is solved from the beginning; she will proceed into the dark. As she goes, she herself will be illuminated. At the beginning of the play she has partial illumination and at the end she has complete illumination, but there has been no question but that she moves toward the dark. That is the play. Within this notion clarity is possible, but for us who are neither Greek nor Jansenist there is not such clarity. The question would also be removed if we believed in the contrary-total salvation. But where we have both dark and light we have also the inexplicable. The key word in my play

is “perhaps.” (Driver 13)

Tom Driver asked Beckett, What he thought about those who find a religious significance to his plays?

Beckett’s answer is his plays have no religious feelings and significance at all. Once he had a religious emotion. It was at his first communion. His mother is deeply religious. So his brother. He knelt down at his bed as long as he could kneel. His father had none. The family was Protestant, but for him it was only irksome and he let it go. His brother and mother got no value from their religion when they died. At the moment of crisis it had no more depth than an old - school tie. Irish Catholicism is not attractive, but it is deeper. When you pass a church on an Irish bus, all the hands flurry in the sign of the cross. One day the dogs of Ireland will do that too and perhaps also the pigs.

He was further asked, but do the plays deal with the same facets of experience religion must also deal with?

Beckett answers:

Yes, my plays deal with distress. Some people object to this in my writing. At a party an English intellectual asked me why I always write about distress. As if it were perverse to do so! He wanted to know if my father had beaten me or my mother had run away from home to give him an unhappy childhood. Then he thought me more perverse than ever. I left the party as soon as possible and got into a taxi. On the glass partition between him and the driver were three signs: One asked for help for the blind, another help for orphans, and the third for relief for war refugees. One does not have to look for distress. It is screaming at you even in the taxis of London. (Driver 21-5)

Though the characters are engrossed with absurdity of life, the thought of death, they give us the message that life is not simple but we have to endure it till the end of the life. We have to go on and face the probabilities of life and create the meaning of life out of void. They show the constant struggle to find the meaning of the life.

Works Cited:

- Aubarede, Gabriel, in *NouvellesLitteraires*, 16 February, 1961, 1, 7, (Translated by Christopher waters) Print
- Beckett, Samuel. *The Complete Dramatic Works*, Faber and Faber Limited and Penguin Books, Gopsons Papers Ltd., 2003. Print
- Driver, Tom *Columbia University Forum*, Summer 1961, 21-5 Print
- Graver, Federman, R., *The Critical Heritage*, Psychology Press, 1997. Print
- Kennedy, Sean, (ed), *Historicizing Beckett, Samuel Beckett Today*, Aujourd’hui (2005), 21-131; Sean Kennedy and Katherine Weiss (eds.), *Samuel Beckett: History*, Nietzsche Friedrich, *TakPravil Zarathustra*, Trans., Otokar Fischer, Olomouc; Votobia, 1992. Print
- Valera Eamon D, *Speeches and Statements* by Eamon de Valera, 1917-1973, Maurice Moynihan (ed.), New York: St. Martin’s, 1980. Print

जी.एस.टी (GST)– एक आढावा

प्रा.रेखा बबाजी मेश्राम

नेवाजाबाई हितकारीणी महाविद्यालय ब्रम्हपुरी

जि.चंद्रपूर पिन कोड ४४१२०६

मोबाईल नंबर — ९४०५१३५९४३

E-Mail. - rekhameshram948@gmail.com

गोषवारा (Abstract) :

भारताच्या अप्रत्यक्ष कराच्या क्षेत्रातील सुधारणांचे वस्तू व सेवा कर हे एक लक्षणीय पाऊल आहे. केंद्र व राज्य सरकारच्या विविध करांचे एकत्रीकरणामुळे होणारे दुष्परिणाम कमी होऊन संपूर्ण देशात एकत्रित कर पध्दतीचा मार्ग मोकळा होईल. याआधी दुहेरी कर आकारणीचा सामना ग्राहकांना करावा लागत होता. आज वस्तू व सेवा करांमुळे ग्राहकांचा विशेष कायदा असलेला २५% ते ३०% एवढे एकदरित कराचे ओझे कमी होऊन वस्तू व सेवा करामुळे त्यांची उत्पादने स्थानिक व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत स्पर्धा करू लागलीत. व यामुळे आर्थिक प्रगतीस प्रोत्साहन मिळून व्यापारातील वाढ, कर आधाराचा विस्तार व कर अनुपालन यामुळे केंद्र आणि राज्य सरकारच्या महसुलात वाढ होईल.

प्रस्तावना :

वस्तू व सेवा कराची (GST)ची अंमलबजावणी ९ जुलै २०१७ पासून केली गेली आहे. त्यामुळे केंद्राच्या ७ तर राज्य सरकारच्या ११ प्रकारच्या विविध करांची जागा जी.एस.टी घेईल.

सध्या देशात केंद्र व राज्य सरकारतर्फे कर वसूल केला जातो. केंद्र सरकारचा सेंट्रल सीजीएसटी (CGST), राज्याच्या स्टेट एसजीएसटी (SGST) अशा दोन करा ऐवजी एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात मालाची विक्री करणाऱ्यांसाठी इंटिग्रेटेड आयजीएसटी (IGST) व संघराज्यासाठी (UTGST) अशा प्रकारच्या कराची वसुली जाणार आहे.

सर्व प्रगत राष्ट्रांमध्ये जीएसटी करप्रणाली लागू आहे. व त्यांची समाधान कारक वाटचाल सुरू आहे त्यामुळेच वस्तू व सेवा कर ही वैशिष्टपूर्ण करप्रणाली आहे. भारतात जीएसटी करप्रणाली द्विस्तरीय राहणार आहे.

म्हणजे जीएसटी आल्यावर एकाच व्यवहारावर दोन कर भरावे लागतील. त्यातील एक भाग केंद्र सरकारला आणि दुसरा भाग राज्य सरकारला द्यावा लागेल. ही करप्रणाली तिच्या पारदर्शकतेमुळे प्रशासकीय अंमलबजावणी सोपी असेल. त्यामुळे देशाच्या आर्थिक प्रगतीस प्रोत्साहन मिळेल.

वस्तू आणि सेवाकर (GST) :-

वस्तू व सेवा कर हा एक अप्रत्यक्ष कर कायदा आहे. यामुळे भारताच्या कर संरचनेत सुधारनेची एक मोठी क्रांती आहे. भारताच्या घटनेनुसार संपूर्ण देश हा २९ राज्यांमध्ये विभागला आहे. प्रत्येक ठिकाणी दोन सरकारांचे अधिपत्य चालते. आपल्या खर्चाच्या तरतुदीसाठी रक्कम उपलब्ध करण्याकरिता दोन्ही सरकार वेगवेगळे कर लावतात. जीएसटी हा एक कर असला तरी त्यामुळे खालील चार करांचा समावेश आहे.

- १) केंद्रीय वस्तु व सेवा कर (CGST)
- २) राज्य वस्तु व सेवा कर (SGST)
- ३) एकत्रित वस्तु व सेवा कर (IGST)
- ४) संघराज्य वस्तु व सेवा कर (UTGST)

वरील कर लावले गेल्याने करदात्यांना कर आकारणीसाठी सुटसुटीत व सुरळीत होईल.

वस्तु व सेवा कर आणण्यासाठी घटनेत सुधारणा करणे आवश्यक होते. त्यामुळे केंद्र आणि राज्यांना हा कर आकरण्याचा आणि गोळा करण्याचा एकाच वेळी अधिकार प्राप्त होऊन केंद्र आणि राज्यांना वस्तु व सेवा कर आकारणी बाबतचे कार्यक्षेत्र निश्चित करण्यासाठी असाधारण संस्थात्मक यंत्रणा आवश्यक आहे. ती वस्तु व सेवा कराची संरचना, संकल्पना आणि अंमलबजावणी कशी असेल याबाबत निर्णय घेईल. याकरिता घटनेत काही बदल करणे आवश्यक होते.

केंद्र व राज्य शासनांना कर आकारणी व संकलनाचे अधिकार एकाचवेळी प्रदान करता येण्यासाठी संविधान (१०१ वी सुधारणा) अधिनियम २०१६ अन्वये भारताच्या संविधानात व संकलित करण्याची अधिकार प्रदान करण्यात आले.

केंद्रीय व राज्यांचे कोणते कायदे एका कायद्यात विलिन होतील ते पुढीलप्रमाणे :-

केंद्राचे विलिन होणारे कायदे

- १) राज्याचे 'व्हॅट' विक्रिकर
- २) करमणुक कर, केंद्रीय विक्रिकर
- ३) ऑक्ट्राय आणि प्रवेशकर
- ४) खरेदीकर
- ५) सुखसोईविषयक कर (लक्झरी टॅक्स)
- ६) लॉटरी, सट्टा आणि जुगारावरचे कर

वस्तु व सेवा कराची ठळक वैशिष्ट्ये

- १) सध्या अस्तित्वात असलेल्या उत्पादीत यात आणि त्याची विक्री पुरविण्यात येणाऱ्या सेवा यावरील कर या संकल्पने ऐवजी मालाच्या आणि सेवांच्या पुरवठ्यावर कर लागू करणे अशी पध्दती वस्तु व सेवा कराखाली अवलंबिण्यात येणार आहे.
- २) वस्तु व सेवा कर दुहेरी म्हणजे केंद्र आणि राज्यात एकाच वेळी समान कराच्या आधारे अवलंबिला जाणार आहे. केंद्राने आंतरराज्य भागाच्या आणि सेवांच्या पुरवठावर आकारलेला कर केंद्रीय वस्तु व सेवा कर (CGST) म्हणून संबोधता जाईल. आणि राज्याने आकारलेल्या राज्य व वस्तु आणि सेवा कर (SGST) म्हणून संबोधला जाईल.
- ३) तंबाखू व तंबाखे उत्पादने वस्तु व सेवा कराच्या अधिन राहतील. तसेच केंद्र सरकार या उत्पादनांवर केंद्रीय अवकारी कर हा लावू शकेल.
- ४) या करपध्दतीची अंमलबजावणीची संपूर्ण यंत्रणा ही 'ऑनलाईन' असेल.

- ५) माहिती तंत्रज्ञानाची पायाभूत यंत्रणा म्हणून यामध्ये वस्तू व सेवाकर नेटवर्क (GSTN)ची स्थापना करण्यात आलेली आहे. याद्वारे कर ऑनलाईन भरले जाईल.
- ६) एचएसएन (संज्ञा सुचीची स्थळमेळ पद्धती) कोड वस्तूचे वर्गीकरण करण्यासाठी वस्तू व सेवाकर प्रणालीमध्ये वापरले जाणार आहे. ज्या करदात्याची उलाढाल रू.१५ कोटी पेक्षा जास्त परंतु रू. ५ कोटी पेक्षा कमी असेल त्यांनी २ अंकी कोड वापरावे व ज्या करदात्याची उलाढाल रू. ५ कोटी आणि त्यापेक्षा जास्त असेल तर त्यांनी ४ अंकी कोड वापरावेत. असे प्रस्तावित करण्यात आले. ज्या करदात्याची उलाढाल रू. १.५ कोटी पेक्षा कमी असेल त्यांच्या देयकामध्ये कोड देण्याची आवश्यकता नाही.
- ७) एकात्मिक वस्तू व सेवाकर आंतरराष्ट्रीय वस्तू व सेवांचा पुरवठ्यावर एकात्मिक वस्तू व सेवा कर आकरला व गोळा केला जाईल. ठराविक कालावधीने केंद्र व राज्याचा जमाखर्च नियमित केला जाईल. व राज्य वस्तू व सेवा कर (एसजीएसटी) जो एकात्मिक वस्तू व सेवा कराचा (आयजीएसटी) भाग आहे. गंतव्य राज्याकडे जेथे अखेरिस वस्तू व सेवा यांचा विनियोग झाला आहे तेथे हस्तांतरित केला जाईल.
- ८) वस्तू व सेवांची आयात ही आंतर राज्य पुरवठा म्हणून भरण्यात येईल. आणि त्यावर एकात्मिक वस्तू व सेवा कर आकारण्यात येईल. सीमा शुल्कसहित एकात्मिक वस्तू व सेवा कराखाली ठरलेल्या कराचा निशिष्ट कराची जमा म्हणून पुढील पुरवठ्यासाठी कर भरणा करण्यासाठी उपयोग करता येईल.
- ९) सध्या विद्यमान प्रचलित विविध करांसाठी नोंदणीकृत उद्योग किंवा व्यापारी संस्थांना वेगळी नोंदणी करण्याची आवश्यकता राहणार नाही त्यांची माहिती व डाटा, 'जीएसटी' यंत्रनेत स्थलांतरित करण्यात येईल. नव्याने अर्ज करणाऱ्यांना ऑनलाईन अर्ज करूनच स्वतःची नोंदणी करावी लागेल व याकरिता पॅन आधारित नोंदणीक्रमांक राहिल.
- १०) निर्यातीस शुन्य—दर पुरवठा म्हणून गणले जाईल. वस्तू व सेवांच्या निर्यातीवर कर देय असणार नाही परंतु सेवांच्याबाबत निविष्ट कराची जमा अनुज्ञेय राहिल आणि त्याबाबत ते परताव्यांचा दावा करू शकतील.

वस्तू व सेवा करामुळे होणारे लाभ

जीएसटी मुळे उपभोक्त्यांना होणारा फायदा म्हणजे उपभोग्य वस्तूवरिल सांप्रत २५% व ३०% कराचा ओझात घट होईल. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत स्पर्धला सामोरे जाताना उत्पादने सक्षम होतील. संशोधन असे सांगते की आर्थिक विकासाच्या वेगात वाढ होईल. या सुधारित कर प्रणालीमुळे केंद्र व राज्य शासनाच्या महसुलात वाढ होऊन देशाला खालील फायदे होतील.

- १) कर भरणे सरल होईल. कर भरण्याचा, आकारण्याच्या पद्धतीत सहज व सुलभता येईल.
- २) देशाच्या जीडीपी (GDP) मध्ये वाढ होईल. व त्यामुळे देशाचा विकास होईल.
- ३) कराची चोरी होणेबंद होऊन कर न भरणे कमी होईल.
- ४) संपूर्ण देशात सामान खरेदी करण्यासाठी एकच कर आणि एकाच दराने कर द्यावा लागेल. संपूर्ण देशात एकाच किंमतीला एक प्रकारचे सामान खरेदी करता येईल.
- ५) संपूर्ण व्यवहार इलेक्ट्रॉनिक व संगणकीकृत पद्धतीचे ऑनलाईन होत असल्याने पारदर्शक व्यवहार होतील.
- ६) जीएसटी अंतर्गत अनेक प्रकारच्या वस्तूंचे सोपे आणि साधे वर्गीकरण केलेले आहे. त्यामुळे करलावण्यासाठी कोणत्याही वस्तूचे वर्गीकरण वादग्रस्त नसणार.

७) जीएसटी हा कर वस्तू आणि सेवांचा दोन्हीवर लावला जाणार म्हणजे वस्तूवर वेगळे कर आणि सेवे कर वेगळा कर लावण्यात येणार नाही.

८) कर वाचविण्यासाठी कंपण्या आपली उत्पादने राज्यातल्या राज्यातच विकत राज्याबाहेर उत्पादन विकल्यास केंद्रीय विक्रिकर आणि प्रवेश कर लागत असे कारण हे कर उत्पादनाच्या वेळेस किंवा ट्रेडींगच्या वेळेला लावले जात नसत. चांगले उत्पादन जी देशाच्या एका भागात मिळतात ती देशात सर्वत्र मिळायला लागतील त्यामुळे कंपण्यांचे मार्केटही वाढेल.

९) वस्तू आणि सेवा ज्या वेळेस एकत्र पुरवल्या जातात त्सासाठी आता एकत्र जीएसटी लावला जाईल. म्हणजे वस्तूची विक्री ची सेवा हा वाढ मिटला जाईल.

१०) वेळोवेळी भरलेल्या जीएसटीसाठी सप्लाय सेवामधील घटकांना क्रेडीट देणे सोपे होईल.

वरिल सर्व प्रकारे जीएसटी आणि जीएसटीचे लाभ याचा विचार करता हे भारतातील अप्रत्यक्ष कराच्या क्षेत्रातील सुधारण्यांचे महत्वाचे पाऊल आहे हे सिध्द होईल. जीएसटी संबंधीची माहिती सारांश रूपाने सर्वोपर्यात पोचविण्यासाठी जीएसटी या कायद्याचा वरिलप्रमाणे आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

संदर्भ सुची :

१) GST Taxction - Pavan Sarda, Rakesh Gurg

२) वस्तु आणि सेवा कर कायदा — एक परिचय — साई ज्योती प्रकाशन, प्रा.प्रविण कामथे, प्रा.मेघना पाटील

३) Iternet

संत साहित्यातील सामाजिक बंडखोरी : संत तुकाराम

प्रा.नवाजी घरत
एम.बी.पटेल महाविद्यालय साकोली

महाराष्ट्रातील विविध संप्रदायातील संतानी मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली त्यांचे वाङ्मयीन कर्तृत्व लक्षणीय आहे. त्यांनी अध्यात्मा बरोबरच सामाजिक आशयाचेही लेखन केले आहे. म्हणूनच 'संत साहित्य' हा मराठी भाषेचा आणि साहित्याचा अंत्यत मूल्यवान वारसा आहे असे म्हटले जाते. मध्ययुगीन साहित्याच्या आरंभकाळात वारकरी आणि महानुभाव या दोन पंथानी मराठी वाङ्मयाला समृद्ध केले. संतकवींनी मराठीला काव्यदृष्ट्या समृद्ध केले तर महानुभावानी काव्य बरोबरच मराठी गद्य शैलीचा विकास घडवून आणला. "महाराष्ट्राच्या सामाजिक मानसिकतेत 'समता' या मूल्याची प्रतिस्थापना करण्याचे प्रयत्न संतांच्या काव्यधारेतून आणि कार्यातून झालेले आहेत. वारकरी पंथाच्या संतसाहित्याने खऱ्या अर्थाने मराठी सारस्वताची बाग फुलविली. अठरापगड जातीतून संत निर्माण झाले.

संतानी समाजातील कुप्रवृत्तींचा विरोध केला त्याचप्रमाणे सामाजिक व्यवस्थेचा आदर करून काही संतानी समाजात असलेल्या जातीभेदा सारख्या कुप्रथेलाही स्विकारले ईश्वरभक्ती करीत अस्पृश्यतेचा जाच सहन केला. अध्यात्म आणि सामाजिक वास्तव या दोहोंच्या संघर्षातून संतांचे साहित्य निर्माण झाले आहे. भक्ती रसासह समाजाला आरसा दाखविण्याचे कार्यही संतानी मोठ्या तळमळीने केल्याचे संत साहित्यातून प्रकर्षाने जाणवते. समाजाला कलंकीत करणाऱ्या जातीभेदाला छेद देण्याचे कार्यसंतानी केलेले दिसते. विशेषतः अर्वाचीन काळात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, संत गाडगे महाराज यांनी समाज हिताचे कार्य करून दिशादर्शकाचे काम केले आहे. संत गाडगेबाबा यांनी समाजातील अंधश्रद्धेवर टीका करून श्रमप्रतिष्ठेला अधिक महत्त्व दिल्याचे दिसते. संताना लोकोध्दाराची अत्यंत तळमळ असल्यामुळे त्यांनी लोकजीवनाच्या सर्वस्तरांचे बारकाईने निरीक्षण केले होते. संतांची दृष्टी प्राधान्याने पारमार्थिक असली, तरी लोकांची आधिभौतिक दुःखेही त्यांनी सहानुभूतीने न्याहाळण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. तसेच आपले अनुभव आणि आपले विचार हे समाजाच्या सर्व स्तरापर्यंत पोचावेत असा संतांचा आग्रह होता."2

संततुकाराम :-

महाराष्ट्रातील संत परंपरेत लोकप्रिय होवून बसलेले वारकरी संप्रदायातील भागवत धर्माचे कळस झालेले, सर्व समाजाकडून मान्यता पावलेले कवी, लोकोध्दारक व समाज सुधारक संत तुकाराम महाराज यांच्या जन्म देहू या गावी झाला. वारकरी पंथाच्या सगळ्या तत्व विचारांचे रहस्य तुकारामांच्या उक्तीतून प्रकट झाले आहे. तुकारामाशिवाय वारकरी संप्रदायाची आपण कल्पनाच करू शकत नाही जी तत्वे अस्फुट व मर्यादीत शब्दातून होती, ती तुकारामांनी मोठ्या आक्रमकपणे प्रस्फुटीत केली. पूर्वीच्या संतानी जे बीज लावले, त्याची वेल त्यांनी गगनावरी नेली.

"वेद, वैदिक धर्म, धर्माची चौकट, धार्मिक व सामाजिक विषमता, ब्राम्हणांचे कर्म इ. आचार विचार या सर्वांमूळे ज्ञानेश्वर व त्यांची भावंडे बेजार झाली. तरीही त्यांच्या विरुद्ध ज्ञानेश्वरांनी 'ब्र' ही काढला नाही मात्र तुकारामांनी आपल्या वाणी व लेखनीतून सडेतोड उत्तर प्रस्थापित व्यवस्थेला दिले "3' विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म । भेदाभेद भ्रम अमंगळ ।। 'असा सामाजिक समतेचा पुरस्कार केला. संत तुकारामांच्या मनात लोकोध्दाराची

आंतरिक तळमळ होती आणि म्हणूनच त्यांनी धर्म रक्षणाबरोबरच पाखंड खंडणाची नीती पाटाबरोबरच दंभस्फोटाची ही जबाबदारी त्यांनी स्विकारली.

तुकारामांनी तत्कालीन तथाकथित उच्च समजल्या जाणाऱ्या लोकांचा विरोध पत्करून समतेचा स्वीकार आणि पुरस्कार केलेला आहे. समाजातील जातींना मोल नसून माणसातील गुणांना मोल आहे. सर्वांचा सामाजिक अधिकार सारखा आहे. समाजात भेदभाव पाळणे हा भ्रम असून ती अमंगळ कल्पना आहे. तुकारामांनी जन्मसिद्ध उच्च-नीच भेदभावावर हल्ला चढवला असून रात्रंदिवस युद्धाचा प्रसंग स्विकारला आहे. यातून त्यांच्या सामाजिक बंडखोरांची प्रचिती अनुभवास येते.

सामाजिक समतेचा उद्घोष संत तुकारामांनी आपल्या अभंगातून वारंवार केलेला आहे. आध्यात्मिक क्षेत्रातील समते बरोबरच त्यांनी व्यावहारिक लोकजीवनात ही सामाजिक समता प्रतिबिंबित व्हावी असा आग्रह धरून दोन्ही क्षेत्रात समतेचा स्वीकार केला आहे. तुकारामांनी जातीप्रथेचा निषेध केला आहे. समाजातील विशिष्ट जातीला श्रेष्ठत्व व विशिष्ट जातींनाही देवूनये, जातीवरून श्रेष्ठ कनिष्ठतेचा भेदभाव न पाहता यासर्वाभूती भगवद्भाव ठेवावा ही त्यांची धारण होती. तुकारामांना गुणाधिष्ठित समाज रचना हवी होती. व्यक्ती, व्यक्तीतील गुणांना मोल दिल्यास परस्परांमध्ये प्रेम, जाती जातीत मैत्री, सलोखा राहून अतूट नाती निर्माण होतात, सामाजिक स्वास्थ्य अबाधित राहतेहे त्यांनी ओळखले होते.

“सुधारणेचे स्वरूप दुहेरी असते. एक विध्वंसक-म्हणजे विद्यमान अनिष्ट प्रथांचे निर्मूलन आणि दुसरे विधायक म्हणजे समाजाच्या प्रगतीसाठी मानवी मूल्यांचे प्रस्थापन. सुधारणेचे कार्य जमिनीच्या मशागतीसारखे असते. जमिन पिकायोग्य करण्यासाठी नांगरणी करून तण, काटे धसकट, दगडधोंडे दूर करावयाचे असतात मग साफ, स्वच्छ झालेल्या जमिनीत सुविचारांचे बीज रुजवायचे असते.”⁴ तुकारामांनीही दोन्ही कार्ये केली, तुकारामांच्या इहवादी दृष्टीचेच दुसरे अंग म्हणजे समाज मनाचे स्वास्थ्य सांभाळणे तुकारामांचा अध्यात्मवाद इहवादाच्या आड आला नाही, किंबहुना शुध्द आचार विचार हाच आध्यात्मिक जीवनाचा पाया होय. या दृष्टीने तुकारामांचे मानवी जीवनाचे अवलोकन समाजाच्या सर्वांगाना स्पष्ट करणारे आहे. प्रथम त्यांनी धर्माच्या नावावर चाललेल्या दुराचारांवर आपले टिकास्त्र चालवले. त्यांच्या टीकेतून समाजातील कुठलाही वर्ग सुटलेला नाही. तत्वज्ञानाच्या अनुभूतीतून शाब्दिक काथ्याकूट करणाऱ्यांविषयी तुकारामांना पराकाष्ठेचा तिटकार होता.

तुकारामांना समाजसुधारणेचे कार्य बिकट असल्याची पूर्ण जाणीव होती. अंधश्रद्धा, ढोंग, बुवाबाजी, लोभीवृत्ती, अहंकार, अज्ञान यापासून समाजाला मुक्त करणे हे काम सोपे नव्हते. एका व्यक्तीचे तर ते नव्हे चनव्हे (आणि एका काळाचेही नव्हे). “सुधारणाही अखंड चालणारी प्रक्रिया आहे. तरीही तुकारामांच्या ठिकाणी जबरदस्त आत्मविश्वास होता. ‘वैष्णववीर, मिळवून ‘पाषाणामध्ये पाझर काढण्याची जिद्दते बाळगतात.”⁵

निष्कर्ष :-

- 1) महाराष्ट्रातील अनिष्ट रूढी, परंपरा याविषयीची समाजात जागृती निर्माण करण्याचे महत्वाचे कार्य इतर संतांप्रमाणेच तुकाराम महाराजांनी केलेले दिसते.
- 2) तुकाराम महाराज समाजातील कुप्रवृत्तीवर विरोध करीत असतांना त्यांच्यातील निर्भिडपणाचे दर्शन दिसून येते.
- 3) तुकाराम महाराजांना तथाकथित उच्च लोकांचा त्याकाळात जबर विरोध पत्करावा लागल्याचे दिसून येते.
- 4) त्यांनी समतेचा उद्घोष आपल्या अभंगातून वारंवार केला आहे.

संदर्भटीपा :-

- 1) जगनाळेडॉ. रेखा-संतकवयित्री जनाबाईकाव्यदर्शन, विजय प्रकाशन, नागपूर.
प्र.आवृत्तीऑक्टों. 2009प्रस्ता.
- 2) ढेरेंरा. चि. -संतसाहित्यआणिलोकसाहित्य, श्रोविद्याप्रकाशन, पूणे,
प्र.आवृत्तीजुलै1978,पृ. 15
- 3) साळुंखेआ.ह.-विद्रोहीतुकाराम
- 4) जोशीडॉ. मधुकररामदास- "सिध्द परंपराआणिमहाराष्ट्रातीलसंत, विजय प्रकाशन, नागपूर2002पृ.165
- 5) तत्रैव पृ. 164

पं. नेहरुच्या अलिप्ततावादी धोरणाचा प्रभाव

प्रा. तानाजी संभाजी माने

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख

लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा जि. चंद्रपूर

प्रस्तावना :-

शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर अलिप्ततावादाच्या प्रासंगिकतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण केले जात असले तरी अलिप्ततावादी चळवळीचे जागतिक शांततेच्या स्थापनेतील योगदान नाकारता येत नाही. पारतंत्र्याखालील राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्याचा पुरस्कार, साम्राज्यवाद, वंशवाद, वसाहतवादाला विरोध आणि आशिया, आफ्रिका व लॅटिन अमेरिकेतील नवस्वतंत्र राष्ट्रांना आपल्या समस्या मांडण्यासाठी एक महत्वपूर्ण व्यासपीठ उपलब्ध करून देण्याचे महत्वपूर्ण कार्य अलिप्ततावादने केले आहे. म्हणून द्वितीय महायुद्धोत्तर आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अभ्यास करतांना अलिप्ततावादाची दखल घेणे क्रमप्राप्त ठरते. म्हणजेच द्वितीय महायुद्धानंतरच्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या स्वरूपात बदल घडवून आणणारे एक महत्वपूर्ण घटक म्हणून अलिप्ततावादाचा उल्लेख केला जातो.^१ द्वितीय महायुद्धानंतर जगाची विभागणी ही दोन गटात झाली होती एका गटाचे नेतृत्व भांडवलशाही अमेरिका करित होता, तर दुसऱ्या गटाचे नेतृत्व साम्यवादी रशिया करित होता. या दोन्ही महासत्तेत आपले प्रभाव क्षेत्र वाढविण्यासाठी म्हणजे आशिया, आफ्रिका व लॅटिन अमेरिकेतील नवस्वतंत्र राष्ट्रांना आपल्या गटात ओढण्यासाठी सत्तास्पर्धा सुरु झाली, याच कालावधीत साम्यवादी नेते स्टॅलिन व माओ यांनी संपूर्ण जग हे फक्त दोनच गटात विभाजीत झाले आहे, असे मानून तिसऱ्या स्वतंत्र गटाचे अस्तित्वच नाकारले होते. शीतयुद्धामुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणात शस्त्रीकरण, लष्करी करार व संघटनांची स्थापना, नवसाम्राज्यवाद, नववसाहतवादला मोठ्या प्रमाणावर चालना मिळाली. अशा परिस्थितीत मागास व विकसनशील नवस्वतंत्र राष्ट्रांसमोर स्वतःचे अस्तित्व टिकविण्याबरोबरच देशाचा विकास व राष्ट्रीय हीत साध्य करण्याचे कठिण आव्हान होते. यावेळी या देशांसाठी अलिप्ततावादाचे धोरण म्हणजे एक आशेचा किरण ठरला. त्यांच्या राष्ट्रीयहित व स्वतंत्र परराष्ट्र धोरणाच्या अभिलाषेला अलिप्ततावादाच्या माध्यमातून एक नवसंजवनी मिळाली.

ii) भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा विकास व अलिप्ततावाद :-

अलिप्ततावादी चळवळीच्या संस्थापक राष्ट्रांपैकी भारत हे एक राष्ट्र होय. भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणाची आखणी स्वातंत्र्यपूर्व काळापासूनच करायला सुरुवात केली होती. इ.स.१८८५ साली राष्ट्रीय काँग्रेसच्या स्थापनेपासूनच भारतीय नेत्यांनी आंतरराष्ट्रीय घडामोडीविषयी मत, विचार व्यक्त करायला सुरुवात केली. महात्मा गांधीजीचा भारतीय राष्ट्रीय स्वातंत्र्य आंदोलनात उदय झाल्यानंतर त्यांनी राष्ट्रीय काँग्रेसला आंतरराष्ट्रीय विषयक दृष्टीकोन दिला महात्मा गांधीजीचा जागतिक शांतता व आंतरराष्ट्रीय सद्भाव यात विश्वास होता. त्यांनी अहिंसेचा सिध्दांत भारतासह संपूर्ण विश्वाला दिला. त्यानंतर महात्मा गांधीजीच्या आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोनाचा वारसा पंडीत नेहरुकडे आला. पं. नेहरुंनी स्वातंत्र्यपूर्व काळापासूनच आंतरराष्ट्रीय घडामोडीकडे विशेष लक्ष देऊ लागले. त्यांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची दिशा देण्याचे कार्य केले. राष्ट्रीय काँग्रेस, महात्मा गांधी, पंडीत नेहरु यांनी भारतीय परराष्ट्र धोरणाची तत्वे ठरविण्यात महत्वाची भूमिका बजावली. वसाहतवादाखालील किंवा पारतंत्र्याखालील असणाऱ्या राष्ट्रांचे स्वतंत्र परराष्ट्र विषयक धोरण असू शकत नाही, या विचारांना छेद देण्याचे कार्य केले. भारतीय नेतृत्वाने जागतिक शांतता, मैत्रीपूर्ण सहअस्तित्व, निशस्त्रीकरण, साम्राज्यवाद व वसाहतवादाचा विरोध या तत्वांचा सातत्याने पुरस्कार केला. स्वातंत्र्योत्तर काळात जयपूर येथे झालेल्या अधिवेशनाच्या ठरावात भारताच्या शांततावादी आणि अलिप्ततावादी परराष्ट्रीय धोरणाची पहिल्यांदा सुस्पष्ट मांडणी करण्यात आली. या ठरावात 'जगात शांतता ही वंशविद्वेष, साम्राज्यवाद आणि वसाहतवाद संपवूनच निर्माण करता येते. गटाचा विचार न करता न्याय बाजूने उभे राहूनच शांततेची निर्मिती होऊ शकते',^२ या जाणिवेचे प्रतिबिंब दिसते.

iii) अलिप्ततावादाचा अर्थ आणि व्याख्या :-

अलिप्तवाद हे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे एक आधारभूत सिध्दांत आहे. द्वितीय महायुद्धानंतरची स्थिती आणि राष्ट्रीय हित या अनुषंगाने भारताचे पं. नेहरु, इजिप्तचे नासेर आणि युगोस्लोव्हियाचे मार्शल टिटो यांनी अलिप्ततावादाचा स्विकार केला. त्यानंतर आशिया, आफ्रिका आणि लॅटीन अमेरिकेतील नवस्वतंत्र राष्ट्रांनी अलिप्ततावादाचा स्विकार केला. म्हणजेच अलिप्ततावादाचा स्विकार करणाऱ्या देशांची संख्या झपाट्याने वाढू लागली. 'अलिप्तता' या शब्दाचा प्रयोग करण्याचे श्रेय जार्ज लिस्का यांना दिले जाते.^३ प्रारंभी दोन्ही महासत्ता गटाकडून अलिप्ततावादाकडे संशय व तिरस्काराच्या नजरेने पाहिले जात असे. अलिप्ततावाद म्हणजे निष्क्रियता, तटस्थता किंवा नकारात्मक दृष्टीकोन या प्रमाणेच विचार केला जात असे. जार्ज श्वार्जन्बर्गर यांनी ६ धारणावर आधारित अलिप्ततावादाचा अर्थ स्पष्ट केला आहे. त्या ६ धारणा म्हणजे अलगाववाद, अप्रतिबद्धता, तटस्थता, तटस्थीकरण, एकपक्षवाद, आणि अलगता (असलग्नता) होय.^४ अलिप्ततावादाचा अर्थ स्पष्ट करतांना पंडीत नेहरुंनी गुटनिरपेक्षता म्हणजे तटस्थता नाही किंवा आंतरराष्ट्रीय पातळीवरचा तिसरा गट नाही तर तो शांततेचा गट आहे अशा प्रकारची भूमिका घेतली होती. पंडीत नेहरुंना अलिप्ततावादाच्या माध्यमातून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शांततेचे क्षेत्र अधिक व्यापक बनवायचे होते. तसेच नवस्वतंत्र, मागास, विकसनशील राष्ट्रांच्या हितानुरूप व स्वतंत्र परराष्ट्र नीतीचे संचालन करावयाचे होते. या संदर्भात बोलतांना पंडीत नेहरुंनी असे विचार मांडले आहेत की, "अलिप्ततावाद हा राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा सिध्दांत आहे. कोणत्याही एका गटात प्रवेश करण्याचा अर्थ म्हणजे आपल्या आवश्यकतेनुसार नाही तर दुसऱ्या राष्ट्रांच्या स्वार्थाच्या पुर्ततेचे साधन होणे होय. आत्मनिर्णयाची पूर्ण श्वास्वती तेव्हाच होवू शकते की, जेव्हा आपण दुसऱ्याच्या अनुसार नाही तर आपल्या आवश्यकतेनुसार कार्य केले पाहिजे."^५ पंडीत नेहरुंनी राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा सिध्दांत म्हणून अलिप्ततावादाचा स्विकार केला होता. त्यांनी निष्क्रिय तटस्थता मान्य नव्हती. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर ज्या-ज्या ठिकाणी स्वातंत्र्य व न्यायावर अतिक्रमण केल्या जाईल त्या-त्या ठिकाणी त्या अतिक्रमणाविरोधात भारत सक्रिय सहभागी होईल, अशी भूमिका घेतली होती. पंडीत नेहरुंनी स्वातंत्र्यपूर्व काळापासूनच अलिप्ततावादी चळवळीचा तात्वीक पाया घालण्याचा प्रयत्न केला. त्यानंतर स्वतंत्र भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे संचालन करतांना अलिप्ततावादाचा तत्वज्ञानात्मक विवेचन आणि धोरणात्मक रूपरेषा ठरविण्याचा प्रयत्न केला. पंडीत नेहरु, मार्शल टिटो आणि नासेर यांच्या झालेल्या बैठकीतून अलिप्ततावादाला धोरणात्मक आकार देण्याचा प्रयत्न केला. यातील इ.स.१९५५ साली झालेले बांडूंग परिषद हे मैलाचे दगड ठरला. या बांडूंग परिषदेच्या माध्यमातून आशिया-आफ्रिकन राष्ट्रांकडून आपल्या प्रादेशिक वादाचे अस्तीत्व जगासमोर मांडण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. त्यानंतर इ.स. १९६१ साली बेलग्रेड येथे अलिप्ततावादी राष्ट्रांचे पहिले संमेलन बोलविण्यात आले. या संमेलनात अलिप्ततावादाचे ५ मापदंड/तत्वांचा स्विकार करण्यात आला. त्यात स्वतंत्र धोरणाचा स्विकार, वसाहतवादाचा विरोध, लष्करी कराराच्या सदस्यत्वाला नकार, लष्करी महासत्तेशी द्विपक्षीय करारास विरोध आणि महासत्ता राष्ट्र गटांच्या सत्तासंघर्षाशी कोणताही संबंध नसलेले राष्ट्र अशा राष्ट्रांना अलिप्ततावादाचे सदस्यत्व देण्यात आले. वरील पाच प्रमुख तत्वांबरोबरच जागतिक शांतता, सहअस्तित्व, संयुक्त राष्ट्रांवर विश्वास यावरही भर देण्यात आला.^६

शांततापूर्ण आंतरराष्ट्रीय समाजाची स्थापना करण्यासाठी भारताने धोरण व तात्वीक आधार मानून स्विकारलेल्या भूमिकेचे इ.स.१९६१ साली बेलग्रेड येथील संमेलनामुळे त्यास आंतरराष्ट्रीय चळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले. प्रारंभी अलिप्ततावाद राष्ट्रांची संस्था ही २५ इतकी होती त्यानंतर त्यात सातत्याने नविन राष्ट्रांची भर पडत गेली परिणामी संयुक्त राष्ट्रसंघ या आंतरराष्ट्रीय संघटनेच्या सदस्य राष्ट्रांत अध्यपेक्षा अधिक राष्ट्र हे या चळवळीशी निगडित आहेत.

vi) पंडीत नेहरु : अलिप्ततावादी चळवळीवरील प्रभाव :-

पंडीत नेहरुंचा भारतीय राजकारणाच्या व्यासपीठावर उदय झाल्यानंतर विशेषतः इ.स.१९२७ पासून आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील घटना घडामोडींचा सुक्ष्म अभ्यासाला प्राधान्य देऊ लागले. पंडीत नेहरुंचा मानवतावादी, लोकशाही समाजवादाचा पुरस्कर्ता व शांतीदुत अशा विविध नामाभिधानाने उल्लेख केला जातो. ज्याप्रमाणे पंडीत नेहरु राष्ट्रवादी होते त्याचप्रमाणे आंतरराष्ट्रीयवादी होते. त्यांचे विचार आंतरराष्ट्रीय वादाने ओतप्रोत भरलेले होते. त्यांनी स्वामी विवेकानंद, रविंद्रनाथ टागोर आणि महात्मा गांधी या तिघांच्या विचारांतून आंतरराष्ट्रीय वादाची प्रेरणा घेतली. पंडीत नेहरु राष्ट्रवादाकडे साधन म्हणून आणि आंतरराष्ट्रीयवादाकडे साध्य म्हणून पाहत होते. 'पंडीत नेहरुंना राष्ट्रवादावर खंबीर पाय रोवून आंतरराष्ट्रीयवादाची सेवा साधायची

होती'.^९ भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाला आंतरराष्ट्रीय दृष्टीकोनाची जोड देण्याचे कार्य पंडीत नेहरूंनी केले. त्यांच्या मते, स्वतंत्र राष्ट्रेच आंतरराष्ट्रीयत्वाला हातभार लावू शकतात. कारण गुलाम किंवा पारतंत्र्याखालील असणाऱ्या राष्ट्रांच्या मनात स्वताःच्या स्वातंत्र्य प्राप्तीशिवाय इतर विचार येणे कठीण आहे. तसेच तत्कालीन आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती विषयी भूमिका मांडत असतांना त्यांना याची खात्री होती की, संपूर्ण विश्व हे एक अविभाज्य व परस्परालंबी घटकांचे मिळून बनलेले आहे. त्यामुळे कोणत्याच राष्ट्राला एकाकी राहणे शक्य नाही. पंडीत नेहरूंच्या आंतरराष्ट्रीयवाद आणि राजकीय चिंतनांचा केंद्रबिंदू “जागतिक शांतता” हा राहिला आहे. त्यांनी आंतरराष्ट्रीयवादाचा पुरस्कार करतांना आंतरराष्ट्रीय समस्यांचे निवारण करण्यासाठी शांतातामय मार्गाचा पुरस्कार केला. त्यासाठी त्यांनी निःशस्त्रीकरण, संयुक्त राष्ट्रांचे सशक्तीकरण, साम्राज्यवाद, वसाहतवाद, वंशवादाचा विरोध आणि अलिप्ततावाद इ. तत्वांचे समर्थन केले. त्यातील सर्वात महत्वाचा मार्ग म्हणजे अलिप्ततावाद होय.

पंडीत नेहरूंनी आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती व राष्ट्रीय हित या संबंधी स्विकारलेली तात्विक भूमिका व धोरणातून अलिप्ततावादाचा चालना मिळाली. अलिप्ततावादाच्या मुळ सिध्दांची मांडणी, अलिप्ततावादाच्या व्याख्या करणे, अलिप्ततावादाचा प्रचार व प्रसार करणे आणि आशिया, आफ्रिका, लॅटीन अमेरिकेतील नवस्वतंत्र राष्ट्रांना अलिप्ततावादाच्या व्यासपीठावर संघटीत करण्याचे कार्य आदी सर्व कार्यात पंडीत नेहरूंचा सिंहाचा वाटा राहिला आहे. म्हणूनच अलिप्ततावादाचे जनकत्व पंडीत नेहरूंकडे जाते. अलिप्ततावादाचे अर्थ स्पष्ट करतांना आणि तात्विक भूमिका स्पष्ट करतांना पंडीत नेहरू म्हणतात की, “असंगलता ही तटस्थता नाही किंवा कोणत्याही सत्ता गटाशी बांधलकी नाही. प्रत्येक प्रश्नावर त्याच्या गुणवत्तेनुसार स्वतंत्र निर्णय घेणारी व आंतरराष्ट्रीय राजकारण व त्या अनुषंगाने जबाबदाऱ्यात सक्रीय सहभागी होणारी विदेशी निती म्हणजे असंगलनतेचे धोरण होय.”^८ अलिप्ततावादाचा अर्थ स्पष्ट करण्याबरोबरच त्याच्या मुळ सिध्दांताची मांडणी करण्याचे श्रेय पंडीत नेहरूंना दिले जाते.

पारतंत्र्याखालील, नवस्वतंत्र, मागास व विकसनशिल देशांत अलिप्ततावादाविषयी विश्वास निर्माण करण्याचे कार्य पंडीत नेहरूंनी केले. पाश्चिमात्य व साम्राज्यवादी राष्ट्र भारताच्या अलिप्ततावादी धोरणावर नाराज असतांना सुद्धा त्यांनी अलिप्ततावादावरील आपला विश्वास डळमळीत होऊ दिला नाही. तसेच स्वातंत्र्य आंदोलनापासून साम्राज्यवाद, वसाहतवाद व वंशवादविरोधी धोरण कायम ठेवून त्यास भारतीय परराष्ट्र धोरणाच्या उद्दिष्टांत स्थान दिले. यामुळे आशिया, आफ्रिकेतील देशांत भारतीयांविषयी आपुलीकीची भावना निर्माण झाली. पंडीत नेहरू आशियायी एकतेचे पुरस्कर्ते होते. आशिया व आफ्रिका देशांचे संघटना निर्माण करण्यासाठी पंडीत नेहरूंच्या पुढाकारातून नवी दिल्ली येथे १९४७ साली एक संमेलन घेण्यात आले. त्यानंतर इ.स. १९४९ मध्ये घेण्यात आलेल्या संमेलनात पंडीत नेहरूंनी इंडोनेशीयाच्या स्वातंत्र्याचा मुद्दा लावून धरला आणि इंडोनेशीयन स्वातंत्र्य रक्षणसाठी संयुक्त राष्ट्राला आवाहन केले. अशा प्रकारे संपूर्ण आशियायी एकतेचे ठोस अभिव्यक्ती करण्याचे कार्य पंडीत नेहरूंनी केले.

व्दितीय महायुद्धोत्तर शितयुद्धामुळे आशिया व आफ्रिकेतील नवस्वतंत्र राष्ट्रांनी आपल्या स्वतंत्र अस्तीत्वाच्या रक्षणसाठी अलिप्ततावादाचा स्विकार केला. या संदर्भात इ.स. १९५५ साली इंडोनेशियातील बांडुंग शहरात संमेलन बोलाविण्यात आले पंडीत नेहरूंनी या संमेलनात एक महत्वपूर्ण संघटनकर्ता म्हणून योगदान दिले. तसेच बांडुंग संमेलनात भारतीय प्रतिनिधी मंडळाच्या प्रभावातून शांतता, निःशस्त्रीकरण, आणि युद्ध या विषयाकडे लक्ष वेधण्यात आले. अलिप्ततावादी धोरणाला संघटनेचे स्वरूप देण्याच्या दृष्टीने इ.स. १९६१ बेलग्रेड येथे संमेलन बोलाविण्यात आले. हे संमेलन अत्यंत महत्वपूर्ण मानले जाते. कारण बांडुंग संमेलनात मांडण्यात आलेल्या विचारांना मूर्त स्वरूप देण्याचे कार्य या संमेलनात करण्यात आले. पंडीत नेहरूंनी अलिप्ततावादाची भूमिका स्पष्ट केली. या संमेलनाचे महत्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे या पहिल्या संमेलनात संघटन, ऐतिहासिक निर्णय व त्यांची यशस्वीता मानली जाते. एकंदरीत पंडीत नेहरूंच्या सक्रिय योगदानामुळे बांडुंग संमेलनापासून भारत अलिप्ततावादी राष्ट्रांचा मुख्य प्रवक्ता बनला. त्यामुळे पंडीत नेहरूंच्या कारकिर्दीत अलिप्ततावादी चळवळ हे त्यांच्या नावाने ओळखली जाऊ लागली. यावरून अलिप्ततावादी संघटनेच्या उभारणीत पंडीत नेहरूंच्या योगदानाची कल्पना येते.

vii) पंडीत नेहरू : स्वतंत्र भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि अलिप्ततावाद :-

प्रत्येक राष्ट्र आपल्या परराष्ट्र धोरणाचे निर्धारण करतांना राष्ट्रीय हित केंद्रबिंदू मानून निर्धारण करित असते, म्हणून राष्ट्रहिताला परराष्ट्र धोरणाची गुरुकिल्ली म्हटले जाते. पंडीत नेहरूंनी परराष्ट्र धोरणाचे संचालन करतांना राष्ट्रहिताला आधारभूत घटक मानले होते. या संदर्भात पंडीत नेहरू म्हणतात की, 'कोणत्याही देशातील अंतर्गत धोरण आणि परराष्ट्रीय धोरण या दोन्हीचा आद्य हेतू देशाचे आणि देशांतर्गत जनतेचे हित साधण्याचा असतो'.^१ राष्ट्रीय हिताला सर्वोच्च प्राथमिकता देवूनच पंडीत नेहरूंनी अलिप्ततावादी धोरणाचा स्विकार केला होता. अलिप्ततावादाचे संस्थापक असलेले राष्ट्र भारत, इजिप्त व युगोस्लोव्हिया यांनी आपल्या राष्ट्रीय हिताच्या अनुषंगाने या धोरणाचा स्विकार केला. स्वतंत्र भारतासमोर अंतर्गत व बाह्यगत विविध आव्हाने होती. अंतर्गत दृष्ट्या ब्रिटीशांची जवळपास १५० वर्षे भारतावर राज्य केल्याने भारताची अर्थव्यवस्था पुर्णतः कोलमडलेली होती. तसेच संस्थानिकांच्या विलीनीकरणाचा प्रश्न, हिंदू- मुस्लीमांत सांप्रदायिक एकता निर्माण करण्याचा प्रश्न इ. तर बाह्यगत दृष्ट्या फाळणीयुक्त स्वातंत्र्याची प्राप्ती झाल्याने शेजारी पाकिस्तान सारखे शत्रु राष्ट्र , साम्यवादी क्रांती झाल्याने साम्यवादी चीन व बलाढ्य सोव्हियत रशिया हे शेजारी राष्ट्र होते. तसेच विदेशी महायुद्धानंतर आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शितयुद्धाचा उदय झाला. अशा परिस्थितीत भारताला आपला विकास करण्यासाठी शांतता, तंत्रज्ञानात्मक व आर्थिक सहायतेची आवश्यकता होती. तत्कालीन आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीचा उत्तम अभ्यास व ज्ञान असणाऱ्या पंडीत नेहरूंना खात्री होती की, भारताचा विकास, राष्ट्रहिताची पुर्तता, दोन्ही महासत्तांतील सत्तासंतुलन आणि नवस्वतंत्र आशियायी राष्ट्रांना आकर्षित करण्यासाठी एक स्वतंत्र निष्पक्ष आणि न्यायशिल गटाची स्थापना केली पाहिजे. म्हणूनच पंडीत नेहरू अलिप्ततावादी धोरणाचा पुरस्कार केला.

आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील विविध प्रश्नांसंबंधी भुमिका घेतांना किंवा विचार मांडतांना अलिप्ततावादी धोरणाचा माध्यमातून राष्ट्रीय हितासोबत समन्वय साधण्याचा प्रयत्न पंडीत नेहरूंनी केला. इ.स.१९५६ साली निर्माण झालेल्या सुवेझ कालव्याच्या प्रश्नात पंडीत नेहरूंनी इजिप्तचा शासक नासेर यांच्या भुमिकेचे समर्थन केले. यामागे पंडीत नेहरूंचा भारताच्या आर्थिक व व्यापारी हितसंबंधाचे रक्षण करणे हा होता. तर अमेरिका प्रणित सिटो आणि सेंटो या लष्करी संघटनेला केलेला विरोध हा आदर्शवादी नसून व्यवहारी होता. म्हणजेच या मागचा खरा उद्देश भारताची सुरक्षितता व आशियायी क्षेत्राची शांतता हा होता. इ.स.१९५६ साली निर्माण झालेल्या हंगेरी प्रश्नासंबंधी पंडीत नेहरूंनी घेतलेल्या भुमिकेची आंतरराष्ट्रीय व देशांतर्गत मोठ्या प्रमाणात आलोचना झाली. मात्र या भुमिके मागचा वास्तविक उद्देश हा संयुक्त राष्ट्रांच्या सुरक्षा परिषदेत काश्मिर प्रश्नी सोव्हियत रशियाचा पाठींबा मिळविणे हा होता. यासंदर्भात पंडीत नेहरूंनी स्वतःच्या भुमिकेचे स्पष्टीकरण करतांना म्हटले आहे की, "मी स्वाभाविकपणे भारताचे हित पाहिले. कारण की, हे माझे पहिले कर्तव्य आहे."^२ थोडक्यात पंडीत नेहरूंनी राष्ट्रीय हित साध्य करण्यासाठी व जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी अलिप्ततावादाला भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे केंद्रस्थानी स्थान दिले. त्यांनी स्विकारलेल्या अलिप्ततावादी धोरणाचा प्रभाव भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर पडल्याचे दिसून येते.

viii) पंडीत नेहरू : जागतिक राजकारण आणि अलिप्ततावाद :-

अलिप्ततावादाकडे दुसऱ्या महायुद्धानंतरची आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील एक महत्वपूर्ण घटना म्हणून पाहिल्या जाते. आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील विविध घटना घडामोडीला प्रभावित करण्याचे कार्य अलिप्ततावादने केले आहे. पंडीत नेहरूंना भारत आणि आशिया खंडाच्या प्राचीन गौरवशाली परंपरा संस्कृती आणि इतिहास यांचा अभिमान होता. त्यांना याची खात्री होती की, येणाऱ्या भविष्यकाळात भारत आणि आशिया खंडाला महत्वाचे स्थान प्राप्त होईल. पंडीत नेहरूंना भारत व आशिया बाबत असा विश्वास वाटण्याचे कारण की, त्यांना भारताच्या भूराजकीय महत्वाची स्पष्ट जाणिव होती. यासंबंधी ५ सप्टेंबर १९४६ साली यांनी म्हटले आहे की, "भारताची सद्यकालीन स्थिती कशीही असली तरी ती एक संभाव्य बलाढ्य सत्ता आहे. आशिया आणि हिंद महासागर जास्त विशेषत्वाने मध्यपूर्व आणि आग्नेय आशियाच्या सुरक्षा विषयक प्रश्नात त्याला फार मोठ्या प्रमाणात भाग घ्यावा लागणार यात संशय नाही. अर्थात, भारत हा एक मध्यवर्ती अक्ष असून त्याचे सभोवती त्या समस्येचा विचार करावा लागेल." ^३ यावरून आपणास लक्षात येते की, पंडीत नेहरूंना भारताच्या आशिया खंडातील भूराजकीय महत्वाबरोबरच आशिया खंडाची सुरक्षा विषयक जबाबदारीची जाणिव होती. ही जबाबदारी पार पाडण्यासाठी त्यांनी अलिप्ततावादाचा मार्ग निवडला. कारण शेजारी चीन मध्ये साम्यवादी क्रांती झाल्याने रशियाची बाजू मजबूत झाली होती. इ.स.१९५४ मध्ये

अमेरिका—पाक यांचा लष्करी करार झाल्याने शितयुद्ध भारताच्या दाराशी आले होते या परिस्थितीतून मार्ग काढण्यासाठी पंडीत नेहरूंनी अलिप्ततावादाचा मार्ग निवडला.

पंडीत नेहरूंनी अलिप्ततावादाच्या माध्यमातून तत्कालीन जागतिक राजकारणावर आपला प्रभाव टाकला. आशिया आफ्रिकेच्या एकतेचा पुरस्कार किंवा इंडोनेशियाचे स्वातंत्र्य याबरोबरच आंतरराष्ट्रीय विविध प्रश्नाबाबत घेतलेल्या भूमिकेमुळे पंडीत नेहरूंचा प्रभाव अधोरेखित होतो. माईकल ब्रेशर यांच्या मते, “पंडीत नेहरूंनी भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे संचालन करतांना अलिप्ततावादाचे धोरण संपूर्ण जगासमोर मांडले आणि आपल्या संपूर्ण कारकिर्दीत त्यांनी निती निर्धारण प्रक्रियेला प्रभावित केले आहे.”^{१२} इ.स.१९५० साली उद्भवलेल्या कोरीयन समस्येमुळे तिसऱ्या महायुद्धाची पार्श्वभूमी तयार होऊ लागली होती. याप्रसंगी भारताच्या मध्यस्थीने कोरीयन प्रश्न सोडविण्यास मदत झाली. इ.स.१९५४ साली भारत चीन यांच्यात पंचशिल करार झाला या कराराने अलिप्ततावादाचा आंतरराष्ट्रीय राजकारणात प्रभाव वाढविण्यास सहाय्य ठरले. त्यानंतर १९५६ सुवेझ कालवा प्रश्न व कांगो गृहयुद्ध इ. प्रसंगी भारताने घेतलेल्या भूमिकेचा आंतरराष्ट्रीय जगात सन्मान झाला. यामुळेच सोव्हियत रशियाचे प्रमुख खुश्नेव्ह आणि अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष केनेडी यांनी अलिप्ततावादाबाबतच्या आपल्या दृष्टीकोनात बदल घडून आणला. हे अलिप्ततावादाचे मोठे यश समजले जाते. निःशस्त्रीकरण, शितयुद्धाला दैतान्ताच्या अवस्थेत आणणे, संयुक्त राष्ट्रांच्या सशक्तीकरणाचा पुरस्कार आणि विकसनशिल राष्ट्रांमध्ये व्यापक स्तरावर आर्थिक सहयोगाचा पाया रचण्याचे कार्य अलिप्ततावादने केले आहे.

पंडीत नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणाचा अभ्यास करीत असतांना त्यांनी स्विकारलेल्या अलिप्ततावादी धोरणाकडे दुर्लक्ष करून अभ्यास पूर्ण होणे शक्य नाही. पंडीत नेहरूंनी अलिप्ततावाद ही आंतरराष्ट्रीय राजकारणाला दिलेली महत्वपूर्ण देण समजली जाते. शितयुद्धोत्तर जागतिक राजकारणात अलिप्ततावादाची प्रासंगिकता संपली आहे. असा विचार मांडण्यात येत असला तरी अलिप्ततावाद आणि नेहरूंच्या कार्याचे महत्व कमी होत नाही. पंडीत नेहरूंनी अलिप्ततावादाच्या माध्यमातून मांडलेला विचार व कार्याचा प्रभाव भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि तत्कालीन जागतिक राजकारणावर पडला आहे. त्यांच्यानंतर सत्तेवर आलेल्या शासकांनी या धोरणाचा सातत्याने पुरस्कार केला. बदलत्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या संदर्भात अलिप्ततावादाची प्रासंगिकता स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न राजकिय नेतृत्व व राजकिय अभ्यासकांनी केला आहे. तसेच जागतिक नेतृत्वानेही त्यांच्या या कार्याची दखल घेतली आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. बि.एल. फडिया — अन्तराष्ट्रीय राजनीति, साहित्यभवन पब्लिकेशन्स, आगरा २०१०, पृ.क्र.३०९
२. न.गो.राजुरकर आणि नरहर कुरुंदकर — मागोवा, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे २००८ पृ.क्र.१६६
३. राधू पवार एव्मं आरजु मिश्रा — भारतीय विदेशी निती, आर्या पब्लिकेशन्स, दिल्ली पृ.क्र.१९९
४. राजेश कुमार चौहान — भारतीय विदेशी निती मे गुटनिरपेक्षता, राज पब्लिशिंग हाउस, जयपुर पृ.क्र.१६,१७
५. जवाहरलाल नेहरू — संपादक हरिभाउ उपाध्याय — मेरी कहानी, सस्ता साहित्य मण्डल, नई दिल्ली १९६५ पृ.क्र. ५३८
६. पी.डी.शर्मा — अन्तराष्ट्रीय राजनीति, कॉलेज बुक डेपो, जयपूर, १९८३ पृ.क्र.८२३
७. भा.ल.भोळे — आधुनिक भारतातील राजकिय विचार, पिंपळापूरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर पृ.क्र.७४५
८. चंद्रशेखर दिवाण — भारताची विदेश निती, विद्या प्रकाशन नागपूर. पृ.क्र.७५
९. कित्ता क्र २ पृ.क्र. १६४
१०. कित्ता क्र ४ पृ.क्र. ११८
११. कित्ता क्र ८ पृ.क्र. ७१
१२. कित्ता क्र १ पृ.क्र. ३१० व ३११

पर्यावरणाचे जतन मानवी जीवनाचे संरक्षण

डॉ. किशोर बी. कुडे

सहाय्यक अधिव्याख्याता

फुले — आंबेडकर कॉलेज ऑफ

सोशल वर्क, गडचिरोली

मो. न. ९३७०३२२३१८

राजे — महाराजे वन्य जीव रक्षण करीत होते तेव्हा...

पृथ्वीवरील असंख्य सजीव आपणच नष्ट केल्यावर आता आपण 'वन्य प्राणी वाचवा' म्हणून हाकाटी करू लागलो आहोत. भारतात फार पूर्वीपासूनच वन्यप्राण्यांना संरक्षण मिळत होते. आपल्या पूर्वजांनी शिकारीचेही नियम केले होते. त्यामुळे बरेच प्राणी तग धरून जिवंत होते. अशोकाचे शिलालेखही वन्यप्राण्यांची निगा राखण्याची माहिती देतात. भारतातील बहुतेक सर्वच सम्राटांनी राजे — महाराजांनी स्वतःचा शिकारीचा सर्वच पुरविण्यासाठी खाखीव जंगल निर्माण केल्याचे आढळतात. इतर सर्वच व्यावहारिक गोष्टींबरोबर आपल्या पूर्वजांनी 'मृगया' हेही एक शास्त्रच बनवलं होतं. त्यामुळे आपोआपच वन आणि वन्य प्राणी यांचाच संरक्षण केलं जात होतं.

पर्यावरण —

खरं पहायला गेलं तर आजच्या काळात मनुष्य पृथ्वीचा 'बेताज बादशहा' झालाय. अनेक परिवर्तन होऊन अनेक स्थित्यंतर होऊन देखील बुद्धीच्या जोरावर माणसानं आपल्या अवतीभवतीच्या जगात बरेच बदल घडवून आणले. खरेतर अनेक बलाढ्य सजीवांच्या तुलनेत माणूस खूपच लहान आणि कमी शारीरिक ताकदीचा, परंतु इतर सजीवांपेक्षा कुशाग्र बुद्धी व विचार लाभल्याने तो आज इतकी प्रगती करू शकला.

मनवाने आपले जीवन अधिकाधिक सुखमय बनविण्यासाठी शास्त्राच्या आधारे पृथ्वीवर प्रचंड प्रमाणात उलथा पालथ केली. पृथ्वीचा पृष्ठभाग तर मानवी जीवन विकासासाठी त्याने पूर्णपणे वापरलाच. सागर आणि वायूलाही त्यानं सोडलं नाही. शास्त्राच्या आधारे माणसाने जीवन खरंच सुकर झाले यात शंकाच नाही परंतु निसर्गनियमाचा धुडकावून ज्याने बेबंद उलटापालट केली. जमीन सागर हवा इतकच काय तर अंतराक इ. वर आपलीच हूकूमत असणाऱ्या हव्यासापोटी त्याने जे प्रयोग केले त्यामुळे वातावरणीय समतोल पार बिघडून गेला.

आजची पर्यावरणीय समस्या कदाचित खूप गंभीर स्वरूपाची होवू शकते. माणसानं अनेक शोध काढले. आपलं आयुष्य तो भौतिक सुखसोयींनी समृद्ध करीत राहिला. ही गोष्ट कौतूकास्पद असली तरी त्याच्या बरोबरीनं आलेल्या अनेक समस्या ही अतिशय गंभीर बाब आहे.

माणसाच्या प्रगतीचा आलेख पहाता असं लक्षात येत की, त्यानं केलेल्या विकासांच्या क्रम लावणे शक्य नसलं तरीही १५ व्या शतकानंतर, शास्त्रानं माणसांच्या ज्ञानात जी लक्षणीय भर पडत गेली तिथुनच खऱ्या अर्थाने अनेक दुर्धर समस्यांनाही सुरुवात झाली. त्यामुळेच शास्त्राच्या उपयुक्ततेबद्दल अनेक विवाद झाले. चर्चा झाल्या 'शास्त्र शाप' की वरदान' यावर अनेक निबंध प्रबंध झाले तरी शास्त्र आता इतकं पुढं गेलय की, आता थांबवण अशक्य आहे. उत्तरात्तर शास्त्रात अजून प्रगती होतच राहणार. त्यामुळे नवनवीन समस्या उद्भवतच राहणार. त्यामुळेच पर्यावरण शास्त्राचा अभ्यास आज अत्यावश्यक झालेला आहे.

पर्यावरण म्हणजे काय?

आपण राहतो तेथील सभोवताल म्हणजे आपले पर्यावरण होय. या आपल्या सभोवताली जमीन, हवा—हवामान, जलसाठे, पशू—पक्षी, झाडे वनस्पती इत्यादी गोष्टीमुळे आपल्या जीवनास उपयुक्त अशी परिस्थिती निर्माण होते. तेच आपले ‘पर्यावरण’ होय. सजीवांची निर्मिती व नाश तसेच वाढ या नैसर्गिक क्रियांसाठी सभोवतालच्या सजीव निर्जीव घटकांची गरज असते. त्याला पर्यावरण म्हणतात. ही सभोवतालची परिस्थिती एका किंवा अनेक घटकांपासून बनलेली असते. हे सर्व घटक सातत्याने एकमेकांवर परिणाम करीत असतात असे सजीव व निर्जीव एकच येवून जी नैसर्गिक प्रक्रिया होते त्याला पर्यावरण निर्मिती म्हटले जाते.

प्रदूषणाची संकल्पना —

मानव व त्याच्या सभोवताली असणारे पर्यावरण यांचा अतिशय घनिष्ठ संबंध आहे. पृथ्वीवरील सजीव सृष्टी निकोप राहण्यासाठी स्वच्छ व सुंदर पर्यावरणाची आवश्यकता असते. पर्यावरण शुद्ध ठेवण्यासाठी मानव व पर्यावरण यांचे संतुलन कायम ठेवणे आवश्यक आहे. मानवाच्या बहुतांश गरजा पर्यावरणातूनच भागविल्या जातात. मागील शतकांपासून प्रचंड प्रमाणात वाढलेली लोकसंख्या व आद्यौगीकरणांमुळे पर्यावरण व मानव यांच्यातील समतोल केव्हा व कसा ढासळला हे मानवाच्या लक्षांतही आले नाही. अति लोभापायी मानवाने मोठ्या प्रमाणात पर्यावरण अशुद्ध केले. वाढत्या लोकसंख्येचे पालनपोषण करण्यासाठी मानवाने अविचाराने नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा वापर करून निसर्गाचा पर्यायाने पर्यावरणाचा नाश केला. पर्यावरणाचे संतुलन बिघडले. पर्यावरणाच्या अनुषंगाने ज्या परिसंस्था निर्माण झाल्यात, विकसित झाल्यात त्यांचेही संतुलन बिघडले. अनेक प्रकारे पर्यावरण दूषित केले गेले. ज्या घटकांद्वारे पर्यावरण दूषित केले जाते त्यांना दूषितके म्हणतात. दूषितकांद्वारे जेव्हा पर्यावरण दूषित होऊन जेव्हा मानव व पर्यावरणाचा तोल ढासळतो तेव्हा त्या क्रियेला प्रदूषण असे म्हणतात.

जगामध्ये औद्योगिक क्रांती झाल्यानंतर मानवाने मोठ्या प्रमाणात नैसर्गिक साधन संपत्तीचा वापर करून पर्यावरण दूषित केलेले आहे. ह्या वाढत्या प्रदूषणांमुळे संपूर्ण सजीवसृष्टी विनाशाच्या मार्गावर येऊन ठेपली आहे. उदा. मागील शंभर वर्षात पृथ्वीच्या सरासरी तापमानात वाढ झालेली आहे. वातावरणातील ओझोन वायूचा थर वाढत्या प्रदूषणांमुळे हळूहळू नष्ट होत असून या थराद्वारे जे अतिप्रखर अतीनील सूर्यकिरणे शोषले जातात त्यांच्या शोषणाचे प्रमाण फार काळ जिवंत राहू शकणार नाही. म्हणून मानवाचे पहिले आद्य कर्तव्य म्हणजे पर्यावरणाप्रदूषण नियंत्रित करून ते जास्तीत जास्त शुद्ध ठेवणे. आजच्या वेगाने होणारे प्रदूषण याच गतीने सुरू राहिले तर पृथ्वी इतर निर्जीव ग्रहांच्या मालिकेत जाऊन बसण्यास फारसा वेळ लागणार नाही.

जागतिक पर्यावरणीय समस्या —

सिनेटर गेलॉर्ड नेल्सन यांनी वसुंधरा प्रदूषित होत आहे. हा प्रश्न जागतिक स्तरावर मांडला तेव्हा १९७० हे वर्ष होते. त्या निमित्तानी २२ एप्रिल १९७० रोजी पहिला जागतिक वसुंधरा दिन जगभर साजरा झाला. २२ एप्रिल हा दिवस जागतिक वसुंधरा दिन म्हणून भारतासह जगभरात विज्ञानप्रेमी व वसुंधराप्रेमी साजरा करतात. वसुंधरा दिन पाळण्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे वसुंधरेवरील नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा सुनियोजित वापर करून निरंतर विकासाचे स्वप्न मानवाने बाळगायला हवे परंतु असे आज आढळत नाही. वसुंधरा दिवसेंदिवस अनेक समस्यांनी असंतुलित बनली असून भविष्यात आपल्या भावी पिढीकरिता संसाधन असतील का? असा प्रश्न उभा राहतो. म्हणून २२ एप्रिल या जागतिक वसुंधरा दिनाच्या निमित्ताने सर्व मानव जातीचे प्रबोधन व्हावे याकरिता हा दिवस साजरा करणे आवश्यक आहे. सर्व सजीवांना शुद्ध आहार, हवा व पाणी मिळवण्यासाठी आदिवासी सुरक्षित असणे

अत्यावश्यक आहे. कारण नैसर्गिक नियमाप्रमाणे प्रजोत्पादन व आचार — विचार, व्यवहार करण्याचा सजीवांचा जन्मसिध्द हक्क आहे. परंतु मानवाने मात्र हा हक्क प्राणी व वनस्पतीकडून पूर्णतः हिरावून घेतला आहे. मानवाला निरंतर विकास करायचा असेल तर वसुंधरेचे भविष्य व भवितव्य लक्षात घेतले पाहिजे. थोडक्यात निसर्गाचे संतुलन ठेवणे व विघातक कृत्यांना आळा घालणे गरजेचे आहे.

पर्यावरण शिक्षणाची गरज/आवश्यकता —

पर्यावरण शिक्षणाची गरज पुढीलप्रमाणे सांगता येते —

१) लोकसंख्या नियंत्रित करणे —

दरवर्षी लोकसंख्यामध्ये भमसाठ वाढ होत असते. त्यामुळे आपले स्वास्थ्य बिघडते. ते संतुलित करणे व भावी पिढीच्या व्यक्तींना विश्वासात घेणे गरजेचे असते. याकरिता लोकसंख्या नियंत्रित करणे गरजेचे असते.

२) ऑक्सिजनचे प्रमाण स्थिर ठेवणे —

झाडे आणि वनस्पती प्राणवायूमध्ये कार्बन — डाय — ऑक्साईडचे रूपांतर करू शकतात. त्यासाठी वातावरणात ऑक्सिजनचे प्रमाण स्थिर ठेवण्यास प्रयत्न केला पाहिजे. तसेच कार्बन — डाय — ऑक्साईडचे प्रमाण कमी करणे योग्य असते. याकरिता त्यापासून पर्यावरणास अपाय होऊ नये म्हणून व्यक्तींना किंवा जनतेला त्यापासून सावध केले पाहिजे.

३) प्रशिक्षण देणे —

मनवप्राण्यांना त्यांच्या जिवन मूल्याविषयी पुनर्निर्णय करण्यासाठी प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे.

४) बौद्धिक क्षमता व कौशल्य विकसित करणे —

पर्यावरणविषयक समस्या समजण्यासाठी त्यांचे विश्लेषण करून त्यांच्या समाधानासाठी बौद्धिक क्षमता व कौशल्य विकसित करणे गरजेचे असते.

५) पर्यावरणाविषयी सकारात्मक शास्त्रीय दृष्टीकोन व मानसिकता यांचा विकास करणे आवश्यक असते.

६) पर्यावरणाची माहिती —

पर्यावरणाविषयी सर्व प्रकारची माहिती लोकांना देण्यात यावी.

७) प्रदुषणास आळा घालण्यास उपाय —

औद्योगिक क्रांती आणि शास्त्रीय माहिती यांचा प्रगतीमुळे मानवांच्या सुख सुविधांच्या साधनात चोहिकडे प्रदुषण पसरले असते. त्याकरिता त्यास नियंत्रित करून बचाव करण्याच्या उपायांसाठी विशेष कार्यक्रमांचे आयोजन केले पाहिजे.

८) प्राणी मात्रांना जगण्यास मदत —

पृथ्वीवरच प्राणीमात्रांचे जीवन दिसते. त्यासाठी पृथ्वीला विनाशापासून वाचविणे व तेथे राहणाऱ्या प्राणी मात्रांना योग्य व सुखकर जीवन जगण्यास मदत केली पाहिजे.

९) भौतिक संसाधनांच्या भांडाराचा वापर —

भौतिक संसाधनांची भांडारे मर्यादित स्वरूपाचे असतात. त्यासाठी त्यांचा योग्य वापर केला पाहिजे. याची जाणीव लोकांना करून दिली पाहिजे. त्याचप्रमाणे भूतकावर राहणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तिला त्याच्या मनात हा विचार ठसविण्याचा प्रयत्न केला जाहिजे.

वरील सर्व बाबी पर्यावरण शिक्षणामुळे शक्य होऊ शकतात. त्यामुळे पर्यावरण शिक्षणाची फारच गरज असते. त्याचप्रमाणे पर्यावरणाच्या बचावासाठी सुरक्षिततेसाठी पर्यावरणाच्या बाबतीत व पर्यावरणापासून निर्माण करण्यात येणारे कोणतेही कार्यक्रम प्रभावी आणि सफल होऊ शकतात.

त्यामुळे पर्यावरण शिक्षणाचे कोणतेही कार्यक्रम आयोजित करतेवेळी वरील बाबी विचारत घेणे गरजेचे असते.

पर्यावरण शिक्षणाची ध्येय —

पर्यावरण शिक्षणाची ध्येये पुढीलप्रमाणे आहेत —

- १) परिस्थितीकीचे संतुलन राखण्यासाठी जनतेत सतर्क राहण्याची भावना विकसित करणे.
- २) पर्यावरणाचे संतुलन नष्ट करणाऱ्या माध्यमांची माहिती प्राप्त करणे.
- ३) जनतेत पर्यावरणाचे संतुलन राखण्याची अभिरूची निर्माण करणे.
- ४) जैव — भौतिक वातावरणाच्या गुणवत्तेविषयी निगडित असलेल्या समस्यांचे समाधान करण्यासाठी सहभागी होण्यासाठी लोकांच्या मनात परिवर्तन करणे.
- ५) लोकांना पर्यावरणाविषयी माहिती देणे आणि त्यांच्यामध्ये योग्यतेचा विकास करणे.
- ६) नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित जीव भौतिक पर्यावरणास समजण्याची क्षमता निर्माण करून समाजात भूमिका समजावून देणे.
- ७) पर्यावरणास जबाबदार असलेल्या प्रक्रियांची स्वतः माहिती करून देणे.
- ८) ज्यामध्ये मानवाची संस्कृती आणि जीव भौतिक पर्यावरण येते अशा व्यवस्थेचे हे अभिन्न अंग आहेत याची जाणीव करून देणे.
- ९) पर्यावरणाची गुणवत्ता वृद्धिंगत करणे.
- १०) मानवात पर्यावरणासंबंधी निर्णय घेण्याची वातावरण निर्मिती करणे, तसेच त्याच्या विकास कार्यक्रमाचे मूल्यमापन करण्यास क्षमता निर्माण करणे.

पर्यावरण शिक्षणाची उद्दिष्टे —

कोठारी शिक्षण आयोग आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ मध्ये पर्यावरण शिक्षणाची उद्दिष्टे सांगतांना विद्यार्थ्यांना भौतिक आणि जैविक पर्यावरणाविषयी माहिती देण्यात यावी यावर भर देण्यात आला. तसेच शालेय अभ्यासक्रमात पर्यावरण शिक्षणास स्थान देण्याविषयी सूचना केल्या आहेत. यांच्या शिफारशीनुसार शालेय अभ्यासक्रमात पर्यावरण शिक्षणास अंतर्भूत करण्यात आले आहे.

युनस्कोने बिलिसी येथे १९७७ रोजी आंतरराष्ट्रीय पर्यावरण संमेलन आयोजित केले होते. त्यात पर्यावरणशिक्षणाची उद्दिष्टे सांगितली आहेत. त्यात पर्यावरण शिक्षण सर्व व्यक्तींना व समाजास पुढील उद्दिष्टानुसार देण्याची शिफारस केली आहे. ती उद्दिष्टे अशी—

- १) जागरूकता निर्माण करणे.
- २) ज्ञान देणे.
- ३) दृष्टीकोन निर्माण करणे.
- ४) कौशल्य निर्माण करणे.
- ५) मूल्यमापन करण्याची क्षमता निर्माण करणे
- ६) सहभाग घेणे.
- ७) मूल्ये निर्माण करणे.

या उद्दिष्टांशिवाय पर्यावरण शिक्षणाची पुढीलप्रमाणे इतरही उद्दिष्टे आहेत, ती उद्दिष्टे अशी —
इतर उद्दिष्टे —

- १) उत्तम नागरिकतेचा विकास करणे.
- २) विविध प्रदुषण समस्या अवगत करणे.

- ३) लोकशाहीवादी कौशल्यांचा विकास करणे.
- ४) विद्यार्थ्यांना परिसरातील माहिती अवगत करणे.
- ५) सामाजिक भावनांचा विकास करणे.
- ६) पर्यावरण संरक्षणासाठी प्रेरित करणे.
- ७) वाढत्या लोकसंख्येच्या दुष्परिणामासून बचाव करणे
- ८) राष्ट्रविषयी निष्ठेच्या भावनांचा विकास करणे.

भावी पिढ्यांसाठी नैसर्गिक संसाधनांची जपणूक —

पृथ्वीवरील सर्व नैसर्गिक संसाधनांचा वापर करून आपण भावी पिढीसाठी काही शिल्लक ठेवणार आहोत काय? जेव्हा नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा वापर आपण बेबंदपण करतो तेव्हा नैतिकतेशी निगडित असा हा प्रश्न आपण स्वतःला विचारला पाहिजे. नैसर्गिक साधनसंपदा तसेच ऊर्जेसाठी खनिज इंधनांचा प्रमाणाबाहेर वापर आपण केला तर भावी पिढीला जगणे पिढ्यांसाठी करणे गरजेचे आहे याची आपल्याला जाणीव असायला हवी. आपल्या पुर्वजांनी साधनसंपत्तीचा अमूल्य वारसा आपल्यासाठी ठेवला आहे. आता भावी पिढ्यांसाठी तो जतन करून ठेवणे हे आपले कर्तव्य ठरते. अजून जम्मालाही न आलेल्या भावी पिढ्यांचाही या नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर हक्क आहे. ही निसर्गसंपत्ती एक विश्वस्त म्हणून आपण भावी पिढ्यांसाठी जतन करायला हवी.

संदर्भ —

- निरंजन घाटे, पर्यावरण प्रदूषण, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे. तिसरी सुधारीत आवृत्ती फेब्रुवारी, २०००
- पी. एन. घरटे, पर्यावरण, आपलं प्रकाशन, पुणे. तृतीय आवृत्ती २००९
- डॉ. विठ्ठल घरपुरे, पर्यावरणशास्त्र, पिंपळपुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर. ४ थी आवृत्ती जून २०११.
- प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर शिवाजी सूर्यवंशी, पर्यावरणशास्त्र, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती १ जून २००७
- डॉ. के. यु. घोरमोडे, डॉ. कला घोरमोडे, पर्यावरण शिक्षण, विद्या प्रकाशन नागपुर, प्रथमावृत्ती १५ ऑगस्ट २०११
- एरक भरूचा, पर्यावरण शास्त्र, ओरिएंट लॉगमन प्रायव्हेट लिमिटेड मुंबई

पालि वाड.मयातील मानवी मूल्य : बंधुत्व मैत्री

प्रा. डॉ. प्रतिभा बी. पखिडे

सहाय्यक प्राध्यापक (पाली विभाग)

डॉ. मधुकरराव वासनिक पी. डब्ल्यू. एस. कला व वाणिज्य

महाविद्यालय, कामठी रोड, नागपूर — २६.

बौद्ध धर्माचा आरंभ जेव्हापासून झाला त्या २४४३ वर्षांपूर्वीपासून मानवी मूल्यांवर प्रसार व प्रचार कार्य निरंतर वाढत राहिले आहे. बुद्ध पूर्व काळात भारत देशात सार्वजनिक लोकांची लोकभाषा होती तात्पर्य असे की जनसामान्याची ती बोलली भाषा होती. तथागत बुद्धाने आपली धम्मदेसना पाली भाषेतून दिली. सम्राट अशोकाच्या काळात पाली भाषेला राजभाषेचा दर्जा देण्यात आला ती शिक्षित समाजाची राजभाषा बनू लागली निगणनायपुत्र (जैन महाविर) पूर्ण कश्यप, मक्सली गोसाल, संजय वेलटिठपुत्र, जित केसकम्बल, पुकधकच्चान इत्यादी तत्कालीन गणाचार्यासुद्धा जनतेमध्ये उपदेश देण्याकरिता याच भाषेचा उपयोग करणे योग्य समजू लागले.

भगवान बुद्धाच्या सम्यक सम्बोधी प्राप्त झाल्यानंतर थोड्याच अवधीत संपूर्ण उत्तर भारतामध्ये पाली भाषा ही जनसमुदायाची भाषा होती.

पालिचे विविध नाव —भगवान बुद्धाच्या महापरीनिव्वानंतर पहिली संगिती झाली आणि बुद्धवचन तिपिटक रुपामध्ये संग्रहित झाले बुद्ध वचनाच्या भाषेचे नाव पालि 'तन्नी' पण झाले. "पक्कटठान" कचनप्पकंधान आली ति पालि, टीका पालि एवं दिससति (अत्थसीलिनी) पालिमध्ये असे दिसून येते पालि यान संमिती (मनोरथ पूरणी)

पालि वाड.मयातील मानवी मूल्ये : पालि साहित्य हे महासागराप्रमाणे व्यापक आहे तसचे ते प्राचीन आणि ऐतिहासिक आहे त्यामध्ये तिपिटक विशाल असे साहित्य आहे पालि साहित्य हे तिपिटकामध्ये विभाजीत आहे १) सुत्तपिटक, २) विनयपिटक, ३) अभिधम्मपिटक या साहित्यासोबतच 'अनुपिटक' साहित्य आहे अटठकथा टीका हे सर्व वाड.मय बुद्ध वचनातील मानवी मूल्याचा पुरस्कार करणारे आहे. भगवान तथागत बुद्धाचे मानवतावादी विचार बोधी प्राप्तीनंतर जे उपदेश दिले होते ते भारतीय संस्कृती व सभ्यतेच्या इतिहासामधील अनमोल रत्न म्हणून पालि वाड.मय आज जगात ओळखले जाते. भगवान बुद्धाचे तत्त्वज्ञान जनवादी जीवनवादी व मानवी कल्याणाची 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' अशी भूमिका कायम ठेवून मानवतावादी तत्त्वविचार जपणारी आहे. पालि वाड.मयात मानवी मूल्ये शील, समाधी, प्रज्ञा, करुणा, मैत्री याचा समावेश होतो या संदर्भात विशुद्धीमार्गामध्ये या गाथाचा भावार्थ स्पष्ट केलेला आहे.

“सीले पतिट्ठाय नरो सपज्जो, चित्त पुत्रत्व भावयं ।

अतापि निपको भिक्खु सो इसं विजटये जटानी। (संयुक्तनिकाय, १ पृष्ठ १२३)

यात सांगितल्या गेलेल्या समर्थ्याने सतत प्रयत्नाची प्रज्ञेच्याद्वारे जाणून शीलामध्ये प्रतिष्ठित होऊन चित्त व प्रज्ञेच्यानुसार सांगितल्या गेलेल्या वेळी विपस्सनेची भावना केली पाहिजे. बुद्धाने, शील, समाधी, प्रज्ञेच्याद्वारे विशुद्धी मार्गाला स्पष्ट केलेले आहे. भगवान बुद्धाने जगाला प्रकाशित करतात सर्व दिशांना प्रकाश देतात ते रत्न

म्हणजे शील रत्न, समाधी रत्न, प्रज्ञा रत्न, विमुवतीरत्न, विमुक्तीसादर्शित रत्न, प्रतिसंमीदारत्न, सतसबोधी अंगरत्न अशा प्रकारे मौल्यवान मौल्यवान मानवी जीवनाचे मूल्य वाढविणारे रत्न आहेत.

“सोमन्तेव न राजानो मुत्तामणिविमुसिता

यथा सोतन्ति यतिनो शीलभुसन भुसिता

ज्या प्रमाणे शीलरूपी अलंकारानी परिपूर्ण भिक्खु

शोभून दिसतात त्या प्रमाणे मूल्यवान रत्नानी राजा शोभून दिसत नाही.

शील मानवी जीवनाचा पाया आहे. शीलवान व्यक्ती कोणत्याही क्षेत्रात खऱ्या विकासाचे क्षितीज प्राप्त करीत असते. सामान्यापासून तर उच्च विभूषित व्यक्तीला समाज रचनेतील सर्वच परिवर्तन शील संपन्न त्यागसंपन्न, प्रज्ञासंपन्न माणसे घडविण्याचे कार्य पालि जीवन मूल्यात सांगितले आहे. मानवी जीवनाच्या सर्वांगीण विकासात पूर्ण प्रकाशाचा मार्ग हा पालि वाड. मयात पहावयास मिळतो.

नितिमान समाज निर्माण व्हायचा असेल तर सर्व स्तरावर सर्व प्रकारची समता आवश्यक आहे. सर्व भेदाभेद मिटविण्याची गरज आहे हे भेदाभेद विषमता कायद्याने जात नाही त्यासाठी मानसा माणसाची मने जुळली पाहिजेत बंधुत्वाची व मैत्रीची भावना बुद्धिगत व्हायला पाहिजे म्हणून भगवान बुद्धाचे तत्वज्ञान समता, स्वातंत्र्य तत्वाबरोबरच मैत्री या तत्वालाही तेवढेच महत्त्व दिले आहे. मैत्री म्हणजे बंधुत्वाची पुढची पायरी होय. मानवासाठी केवळ आर्थिक मूल्यांची आवश्यकता नसते तर त्यासाठी अध्यात्मिक मूल्यांना कायम ठेवण्याची आवश्यकता असते. स्वातंत्र्य आणि बंधुत्वाचे बलिदान देवून समता प्रस्थापित होवू शकत नाही. म्हणूनच समाजात समतेचे तत्व रुजवायचे असेल तर स्वातंत्र्याबरोबर बंधुत्व अत्यंत आवश्यक आहे. हे भगवान बुद्धानी जाणले ते महाकारुणिक दुःख निरोधाचे मार्गदाता असल्याने त्यांनी मैत्रीच्या बंधुत्वाचा उपदेश दिला.

आपण सर्व बंधू आहोत असे मानने, एकमेकांवर प्रेम करणे म्हणजे बंधुत्व होय. भगवान गौतम बुद्ध केवळ माणसांनी मानसावरच प्रेम करावे. एवढेच सांगत नाहीत तर ते त्याच्यापुढे जावून मैत्रीचे तत्व सांगतात. सर्व प्राणीमात्राविषयी अत्यंतिक व निस्सीम प्रेम उत्पन्न करणारे गुण म्हणजे मैत्री होय. तृष्णारहित कुशल चित्त असणारी मैत्री हिच यथार्थ मैत्री होय. बौद्ध तत्वज्ञानातील मैत्रीच्या (मेत्ता) ध्यानातील मैत्रीची भावना कशी विकसित होते.

“मेत्तच्च सब्बलोकस्मिं मानसं भावये अपरिमाणं ।

उद्धं अधो च तिरियत्र असम्बाधं अवेर असपतं ।

तिट्ठ चर निसिन्नो वा सयानो वा यावतस्स

एतं सति अधिट्ठेय, ब्रम्हं एतं विहार इधमाहू

दिट्ठिच अनुपगम्म सीलवा दस्सनेन सम्पन्नो

मिसु विनेय्य गंधं न हि जातू ग असेय्यं

(खुहकपाठ व्यकरण निट्ठत) पुनरेति ॥

भावनेच्या विकासातून बंधुत्व व विश्वबंधुत्वाची भावना प्रस्थापित होवून माणसा माणसात असलेल्या सर्व भिंती तोडून टाकल्याशिवाय कोणताही धर्म सद्धर्म होवू शकत नाही. करुणापेक्षाही जीवनात मैत्रीची आवश्यकता

असते. मैत्री ही विश्वव्यापक व अर्सांम असावी मैत्रीची धारा नेहमी प्रवाहीत असली पाहिजे. मैत्री ही पृथ्वीप्रमाणे हठ, वायुप्रमाणे आणि गंगाप्रमाणे गंभीर

भगवान बुद्ध म्हणतात ज्याप्रमाणे वर्षा किंवा सूर्य सर्वांसाठी समान आहेत. त्याचप्रमाणे मैत्रीचा हितैषी आणि अहितैषी समानरुपात मैत्रीची भावना ठेवतो त्याच्याजवळ वैरी किंवा शत्रु नावाची कोणतीच गोष्ट नसते. मैत्री लावना ही एक साधना आहे. द्वेषावर मात करून मैत्रीचा विकास साधून जाणिवेची उच्च व्यवस्था प्राप्त करण्याची इच्छा असणाऱ्या लोकांसाठी हे ध्यान विशेष उपयुक्त असते. मानवी विकासासाठी सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण व परिणामसुचक अशी ही एक पद्धत आहे. मैत्री भावना विकसित करणाऱ्या या पाच पायऱ्या आहेत.

- १) स्वतःसाठी मैत्रीचा विकास करून ती दुसऱ्या व्यक्तीपर्यंत सदिच्छा विकसित करणारी भावना ठेवणे.
- २) मैत्रीची सुरुवात स्वतःच्या प्रिय व्यक्तीपासून होते त्याची आपण मनापासून काळजी घेतो.
- ३) आपल्या मनामध्ये प्रिय व्यक्ती किंवा अप्रिय व्यक्ती भेटल्यामुळे या अवस्थेतील मैत्री भावना विकसित करावी. जेणेकरून हा व्यक्ती आपला मित्र बनेल.
- ४) मैत्री करायची असेल तर द्वेष, वैमनस्स, वेरभाव, अंकुशलकार्य त्यागुण आपल्या भावना व आचरण यामुळे आपल्या नवीन संबंधाचा उल्लेख मैत्री म्हणून करावा.
- ५) मैत्री भावनेची शेवटची पायरी सदिच्छा होय हीच मित्रता सर्वांसाठी विकसित करणे व सुखाची त्याच्या मंगलमय जीवनाची कामना करणे हीच मैत्री भावना होय.

भगवान बुद्ध म्हणतात

“न हि वेरेन वेरानि सम्मन्तीध कुदाचनं ।

अवेरेन चं सम्मान्ति एस. धम्मे सनन्तनो ।

वेरनि वेर शान्त होत नाही अवैरातेच वैर शान्त होते,

हाच जन्माचा सनातन नियम आहे.

तथागत बुद्धाति पाहिले की समाजात दुसऱ्याची निंदा व आपल्या अहंकाराच्या तृष्णीसाठी जी माणसे मला हानी पोहचवित असतील तरी मी त्याचे भले करण्याचा प्रयत्न करील मैत्री भावना माझ्याजवळ येईल द्वेष भावनेची दुर्गन्धि त्याच्याजवळ जाईल. एका मुख माणसाने ते ऐकावे तो तथागताजवळ आला त्यांना अपशब्द बोलू लागले भगवान निशब्द राहिले जेव्हा त्या व्यक्तीला शिव्या देवून पूर्ण झाल्या भगवंतानी त्याला विचारले एखाद्या मानसाने जर भेटवस्तू दिली त्याचा अस्विकार केला तर ती भेटवस्तू कुणाची मानली जाईल. त्या मानसाने म्हटले ती त्याचीच मानली जाईल. तथागत म्हणतात मी तुझ्या शिव्याचा स्विकार करण्यास नकार देतो आणि तुला विनंती करतो की, तु तुझ्या शिव्या स्वतःजवळ ठेव या शिव्या तुला कष्ट देणार नाहीत. तथागतांनी म्हटले “एक दृष्ट मनुष्य जो एखाद्या शीलवान व्यक्तीच्या विरुद्ध बकवास करतो तो आकाशावर थुंकणाऱ्या मनुष्यासारखा असतो. त्याच्या थुंकण्याने आकाशाचे काहीच बिघडत नाही दुसऱ्याची निंदा करणारा मनुष्य विरुद्ध हवा वाहत असणाऱ्या धुळ उडविणाऱ्या माणसासारखा असतो. धुळ उडून फेकणाऱ्याच्याच अंगावर येते शीलवान व्यक्ती दुःखी होत नाही. शिव्या देणारा व्यक्ती संकुचित होवून निघून गेला पुढे बुद्ध, धम्म आणि संघाला तो शरण गेला.

अशाप्रकारे सहिष्णूतेतून व्यवहार करून वैर न वाढविता मित्रता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करावा असा उपदेश भगवान बुद्ध देतात ज्याने मैत्री भावना विकसित केली त्याला क्रोध उत्पन्न होत नाही. ज्याप्रमाणे शंख वाजविणारा शंखाच्या ध्वनीने चारही दिशांचे वातावरण गुंजायमान करतो त्याचप्रमाणे मैत्री भावनेने सारे विश्व प्रेमाणे व मैत्रीने परिपूर्ण करावे. मैत्रीच्या भावनेने सर्वांची मने शुद्ध व उदात्त असतील सर्व लोक सुखाने आनंदाने जगतील. सर्वांचे कल्याण होईल, सर्वांचे हित व कल्याण व्हावे हाच बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा संदेश आहे.

निष्कर्ष

आज जगात अशांतता उत्पन्न होत आहे. भगवान बुद्धाची विश्वशांतीचा उपदेश हा मानवी कल्याण हित व सुखाची कामना करणारा आहे ही मानवी मूल्ये प्रज्ञा, शील, करुणा, मैत्री, समाधी ही मानसा मानसातील वैर संपवून मनुष्याचा सर्वांगीण विकास होवून समाजात, देशात शांती, सदाचार, बंधुभाव प्रस्थापित करण्यासाठी पालि वाड.मयाचे योगदान आहे.

“सब्बपापंस्स अकरणं कुसालस्स उपसंपदा ।

सचित्त परियीदपतं एतं बुद्धान सासंत ।

संदर्भग्रंथ सूची

- १) तारानाथ : धम्मपद एक परिचय, पृष्ठ क्र. ६, सम्यक् प्रकाशन, नवी दिल्ली, प्र.स. २००८.
- २) राहुल सांकृत्यायन, विनयपिटक, पृष्ठ क्र. ६, बौद्ध ग्रंथालय, वाराणशी.
- ३) डॉ. धर्मकिर्ती, जाति विद्धंसक भगवान बुद्ध पृष्ठ क्र. १६०, प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र.स. २००९.
- ४) सुत्तनिपात, पालि भाषा प्रचार समिती, दीक्षाभूमी, पृष्ठ क्र. ४८, नागपूर.
- ५) डॉ. विमलकिर्ती 'धम्मपद', सम्यक् प्रकाशन, पृष्ठ क्र. ८८, नई दिल्ली, २००८.
- ६) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, भगवान बुद्ध और उनका धम्म, सम्यक् प्रकाशन, पृष्ठ क्र. २०२, नई दिल्ली, प्र. स. २००६.

आदिवासींची ओळख व सामाजिक शोषण

प्रा.डॉ. रणधीर साठे

समाजशास्त्र विभागप्रमुख
सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

प्रस्तावना:—

भारतात ग्रामीण आणि नागरी समुदायाच्या समस्या पेशा आदिवासीच्या समस्या या वेगळ्या आहे. भारतातील इतर समुदायापेक्षा आदिवासी समाजाची पार्श्वभूमी वेगळी आहे. आदिवासी समाज हा सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला आहे. म्हणून आदिवासी समाजाच्या समस्यांची कारणे आणि त्या समस्यांचे स्वरूप वेगळे असल्याचे आढळून येते. भारतातील आदिवासीच्या समस्या या साध्या आणि सरळ नाहीत. समस्या विस्तृत आणि जटिल आहेत.

भारतातील सर्वच आदिवासी समाजाच्या दारिद्र्य निरक्षरता, कर्जबाजारीपणा, दुरावा, शेती विषयक आणि शोषण इत्यादी समस्या आहेत. ह्या समस्यांमुळे त्यांचा विकास होण्यास अडथळे निर्माण झाले आहेत. त्यामधून त्यांच्यात असंतोष निर्माण होत आहे.

शतकांपासून आदिम भारतीय समाज एक असभ्य भाग समजला जातो आदिवासी व्यक्ती जंगल आणि पहाडांवर वास्तव्य करतात आपल्या तथाकथित सभ्य आणि विकसीत समाजासोबतचे संबंध फक्त कामापुरता येतो. एरवी सभ्य समाज त्यांना आपल्यात घेत नाही. आदिवासींच्या पारंपार्यापूर्वी सभ्य समाजाचा फारसा संबंध नव्हता परंतु ब्रिटीशांच्या कालावधित स्वतःचे प्रशासन आणि धर्माचा प्रचार करण्यासाठी तसेच स्वतःच्या आवाजाची महत्वाकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी संपूर्ण देशाला एका प्रभावी संचारव्यवस्थेने जोडले.

ब्रिटिशांनी भूस्वामित्व आणि भूराजस्वप्रणालीचा आरंभ केला. वार्षिक कर तिपटीने वाढविला जो आदिवासी शेतकरी भरू शकत नव्हता त्यांच्यात ती क्षमताच नव्हती. लोकसंख्येच्या वाढत्या दबावामुळे बाहेरील व्यक्ती देखील आदिवासी भूभागात वास्तव्य करायला लागले या श्रीमंत व्यक्ती स्वतःच्या पैश्याचा उपयोग आदिवासी लोकांना घरबसल्या कर्ज देऊ लागले सुरवातीला आदिवासींना त्याचा फायदा झाला हळूहळू या प्रणालीतूनच सावकारी सुरू ठेवून त्यांचे शोषण करण्यात येऊ लागले.

कायद्याच्या नवनविन कार्यालयांनी या सावकारांना मदतच केली. सुरवातीला होणारे आर्थिक शोषण हळूहळू सामाजिक आणि सांस्कृतिक शोषणाने आदिम जनजातिच्या नेत्यांना उत्तेजन दिले आणि त्यांनी आदिम जनजातिच्या व्यक्तींना संगठित करून आंदोलन उभे केले दुसऱ्याची भावना वाढीस लागून चळवळी आणि संघर्ष वाढत गेले.^१

सुरवातीला शोषण करणारे आणि त्यांना मदत करणाऱ्या अधिकाऱ्यांना संपवण्यासाठी त्यांनी विरोध केला परंतु शेवटी ते सरकार आणि शासनाच्या विरुद्ध झाले. आदिवासी समाजाची शोषणाची समस्या विशेष महत्वाची आहे आदिवासीचे शोषण करणारे लोक गैरआदिवासी आहेत. त्यांच्या शोषणाचे प्रकारहे पुढीलप्रमाणे आहे.

१. आर्थिक शोषण :—आदिवासींची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत दयनीय आहे कारण आदिवासीचे सतत आर्थिक शोषण जमीनदार ठेकेदार आणि सावकारांनी केले.
२. सामाजिक शोषण :—आदिवासी लोकांना अज्ञानी मागासलेले, वाईटचालीरीती असणारे आहेत असे सभ्य समाज मान तो त्या शिवाय त्यांच्या सामाजिक प्रथा—परंपराची टिंगल केली जाते गावातील सामूहीक कार्यक्रमापासून त्यांना दूर ठेवले जाते. कार्यक्रमात बोलविल्यास बरोबरीचा दर्जा दिला जात नाही. त्यांना उपरे मानले जाते.
३. सांस्कृतिक शोषण :—सभ्य समाजाने आदिवासींच्या संस्कृतिवर अतिक्रमण करून त्यांची संस्कृती नष्ट केली. त्यांना रानटी मानून त्यांची बोली भाषा गोठूल पध्दती आज नामशेष होत आहेत.
४. धार्मिक शोषण :—आदिवासींची निसर्गाशी संबंधीत धार्मिक व्यवस्था होती. त्यांच्यावर जबरदस्तीने ख्रिश्चन मिशनरी लोकांना ख्रिश्चन धर्म लादला त्यांच्या सोबत त्यांना निसर्गापासून वेगळे केले ख्रिश्चन धर्माकडून अत्याचार झाल्यावर त्यांना हिंदू धर्म दिला परंतु तीथे देखील त्यांना योग्य न्याय मिळू शकला नाही.

५. राजकीय शोषण :-सगळ्यात जास्त आणि मोठ्याप्रमाणात राजकीय शोषण झालेले आहे आदिवासी 'व्होटबॅक' आपल्यासाठी फायद्याची आहे हे लक्षात येताच त्यांना दारू कपडे, खाद्य, वस्तू देवून त्यांच्या कडून मते घेतली निवडून आल्यानंतर मात्र त्यांच्याकडे साधे लक्षही दिल्या जात नाही.

अशा सर्व शोषणामुळे आदिवासींच्या मनात असंतोष निर्माण झाला या कारणांच्या संचित परिणाम म्हणजेच पुढील घटक :

- ❖ कर्महिनता उदासीनतेमुळे, शासकीय आणि अधिका-यांनी आदिवासी व्यक्तींच्या कोणत्याही समस्या दूर केल्या नाही.
- ❖ वनक्षेत्रातील कायदे आणि नियम ताठर होत गेले.
- ❖ आदिवासींच्या जमीनी गैरआदिवासींच्या ताब्यात आहेत. त्यांच्यासाठी कायदे असले तरी त्यांच्या पळवाटा देखील भरपूर आहेत.
- ❖ बँकींग सुविधा कमी प्रमाणात असल्यामुळे कर्जाची सुविधा किंवा शासकीय कर्ज उपलब्ध होवू शकत नाही.
- ❖ शासकीय कर्मचा-यांच्या कामचुकार वृत्तीमुळे आदिवासी पूर्णवसन होवू शकत नाही.
- ❖ राजकारणी व्यक्तींना आदिवासींच्या समस्या सोडविण्यात कोणतीही अभिरूची आणि सक्रियता नाही.
- ❖ उच्चस्तर समितीने दिलेल्या शिफारशींना वेळेत कार्यान्वित केले जात नाही.
- ❖ जर ते उपाय केलेच तर त्यामध्ये पक्षपात केला जातो.

संक्षिप्त स्वरूपात असेच म्हणता येईल की, या सर्व कारणांमुळे 'इकडे आड तिकडे विहीर' अशी परिस्थिती निर्माण होवून त्यांच्यात असंतोष पसरत आहे. आदिवासींतील हे शोषण थांबविण्यासाठी त्यांच्या समस्या समजून त्यावर उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

आदिवासींच्या समस्या :-

- आदिवासींच्या जमीनी निकृष्ट प्रकारच्या आहेत त्यामुळे त्यातून मिळणारे उत्पन्न कमी होते. त्यामुळे ते सदैव कर्जात बुडालेले असतात.
- आदिवासींच्या लोकसंख्येपैकी फारच थोड्या व्यक्ती द्वितीयक आणि तृतीय क्षेत्रात भाग घेतात.
- आदिवासींच्या जंगलप्रति भौतिक आणि भावनात्मक जिद्दाळा आहे कारण जंगलापासून त्यांना केवळ घर व इंधनासाठी लाकूडच मिळत नाही तर आजार ठिक करण्यासाठी जडीबुटी, फळे, जंगली मेवा, व शिकार या सर्व बाबी मिळतात परंतु वन कायद्यामुळे या सर्वगोष्टी पासून त्यांना दूर व्हावे लागले.
- आदिवासी विकास कार्यक्रमांतर्गत आदिवासींना आर्थिक स्तरावर आणण्यात कोणतेही सहाय्य करित नाही.
- बँकिंग सुविधा पर्याप्त नसल्यामुळे कर्जासाठी सावकारावर अवलंबून राहावे लागते.
- आदिवासी ९० टक्के शेतीवर अवलंबून असतात. शेतीच्या प्रकार स्थानांतरित आहे नवीन शेतीच्या पध्दती माहित नाही, जास्तीत जास्त भूमिहीन आहेत.
- पशुपालन, कोंबडीपालन, विणकाम, हस्तकला या क्षेत्रात योग्य प्रमाणात आर्थिक मदत मिळत नसल्यामुळे त्यांचा विकास होवू शकत नाही.
- आदिवासींच्या भौगोलिक क्षेत्रात प्रसार आणि प्रचार माध्यमे खूप कमी प्रमाणात असल्यामुळे ग्रामीण आणि नागरी जीवनापासून ते दूर आहेत.
- आदिवासींचे ख्रिश्चन मिशन—यांनी शोषण केले सोबतच भारत सरकार विरुद्ध विद्रोह करण्यासाठी देखील भडकवल्या जाते.

सारांश रूपात पाह्याच झाल्यास आदिवासींच्या प्रमुख समस्या म्हणजे निर्धनता, कर्ज, निरक्षरता, वेढबिगार, आजार आणि बेकारी असलेल्या दिसून येतात त्यामुळे गैरआदिवासी समाज आणि आदिवासी समाज यांच्यातील संबंध सतत बिघडत आहेत त्यामुळे आदिवासींचे शोषण होवूनच त्यांच्यात असंतोषाची भावना वाढीस लागत आहेत. या सर्व समस्यांमधून

आदिवासींना बाहेर काढण्यासाठी काही उपाययोजना आखने गरजेचे आहे. आदिवासींच्या विकास संरक्षणाच्या छायेत आहे. संरक्षण दिले तरच ते आपल्या पायावर उभे राहतील स्वयंशासन करू शकतील आणि भारतीय जीवन संपन्न करण्यासाठी आपल्या बुद्धी आणि शक्तीनुसार हातभार लावतील भारतातील आदिवासींचा विकास करण्याच्या दृष्टीने एकतावादी हाच अधिक सयुक्तिक आहे. भारतीय संविधानाने याच मार्गाने स्विकार करून आदिवासी चे कल्याण करण्याची जबाबदारी शासनावर टाकली आहे. आदिवासींचे जोपर्यंत शोषण थांबत नाही तो पर्यंत त्यांच्यातील असंतोष थांबत नाही.

संदर्भ सूची :-

१. डॉ. प्रदिप आगलावे :-आदिवासाचे समाजाचे समाजशास्त्र साईनाथ प्रकाशन नागपूर
२. डॉ. बाबूराव क-हाडे :-आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र पिंपळापूर प्रकाशन, नागपूर
३. R. S. Marn Culture and Integration
४. K. S. Singh The Tribble Sitation In India Proceedings of the Seminar Shimla. 1972

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचा चंद्रपूर जिल्ह्याच्या ग्रामीण आदिवासी भटक्या जातीतील जनतेच्या दारिद्र्यस्तरावर होणाऱ्या प्रभावाचे अध्ययन

प्रा. डॉ. उत्तम चि. घोसरे

सहयोगी प्राध्यपक,

विवेकानंद महाविद्यालय, भद्रावती, जिल्हा. चंद्रपूर

Email :- uttamghosare218@gmail.com

मो. क्र. ९८८१५१३४२७

सारांश

वरील संशोधनाचा मुख्य उद्देश शासनाच्या मनरेगा योजनेचा चंद्रपूर जिल्ह्याच्या ग्रामीण आदिवासी भटक्या जातीतील जनतेच्या दारिद्र्यस्तरावर होणाऱ्या प्रभावाचे अध्ययन करणे हा होता. संशोधनाकरिता चंद्रपूर जिल्ह्यातील ग्रामीण आदिवासी भटक्या जातीतील लोकांना देण्यात येणाऱ्या मनरेगाच्या सेवासंबंधी माहिती संकलित करण्यात आली आहे.

प्रस्तुत संशोधनात चंद्रपूर जिल्ह्यातील ०७ तालुक्यामधून प्रत्येकी २५ म्हणजेच एकूण १७५ आदिवासी उत्तरदात्यांकडून संकलीत करण्यात आलेल्या माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले. संकलीत तथ्यांच्या विश्लेषणाकरीता विविध सांख्यिकीय पद्धतींचा वापर करण्यात आला.

प्रस्तावना

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना राज्याच्या ३३ ग्रामीण जिल्ह्यांमध्ये सन २००८ पासून राबविण्यात येत आहे. सुरुवातीच्या काळात योजना समजून घेण्यामध्ये आणि केंद्रिय कायदानुसार त्याची अंमलबजावणी करण्यामध्ये काही अडचणी निर्माण झाल्या. प्रामुख्याने, त्या अडचणी राज्यात मागील ३० वर्षे सुरू असलेल्या राज्य रोहयोच्या पार्श्वभूमीमुळे आल्या, कारण राज्याची रोजगार हमी योजना कार्यान्वयन यंत्रणामार्फत राबविली जात होती. महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी योजनेमध्ये ग्रामपंचायत हा केंद्रबिंदू आहे आणि किमान ५० टक्के कामे ग्रामपंचायतीमार्फत घेणे आवश्यक आहे.

२०११ च्या जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या १,२१,०१,९३,४२२ असून भारतात बेरोजगारीची समस्या मोठ्या प्रमाणात आहे. देशातील ६२ कोटी जनता ही ग्रामीण भागात राहते. ग्रामीण भागातील दारिद्र्याचे प्रमाण २१.५ टक्के आहे. आणि बेकारीचा दर ७.८ टक्के आहे. देशातील ६५ टक्के जनता ३५ वर्षाखाली असून या सर्वांना रोजगार देणे हे सरकारचे कर्तव्य आहे. म्हणून, बेरोजगारांना विविध काम देण्यासाठी महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना राबविण्यात आल्या व येत आहेत.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना राबविण्यामागील सरकारचा उद्देश ग्रामीण भागातील बेरोजगारी कमी करणे हा असून त्यासाठी २००५ मध्ये केलेल्या कायदांची अंमलबजावणी २ ऑक्टोबर २००६ मध्ये करण्यात आली. या योजनेअंतर्गत नवीन ग्रामीण पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याचा, रस्ते जोडणी, शाळेच्या ईमारती, तलाव व खेडेगावांना पाणी पुरवठा यासारख्या विकास कामांना चालना मिळेल तसेच ग्रामीण दारिद्र्य निर्मूलनाकरिता दरवर्षी ग्रामीण भागातील मजूरी करणाऱ्या कुटूंबातील प्रौढ व्यक्तीला वर्षातून १०० दिवस रोजगार देणारी योजना सुरू करण्यात आली.

सुरुवातीला विविध राज्यातील मागासलेल्या १३० जिल्ह्यात ही योजना लागू करण्यात आली असून २००८ मध्ये देशभरातील ग्रामीण क्षेत्राचा विस्तार ३४ राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेश, ६१४ जिल्हे, ६०९६ प्रभाग व २.६५ लाख ग्रामपंचायतीमध्ये ही योजना अंमलात आणली. या योजनेला २ ऑक्टोबर २००९ रोजी 'महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना' असे नाव देण्यात आले.

योजनेची पार्श्वभूमी

महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियमाची अंमलबजावणी १९७७ पासून महाराष्ट्रात सुरू झाली. राज्यात महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियम, १९७७ नुसार दोन योजना सुरू होत्या.

- १- ग्रामीण भागात अकुशल व्यक्तींकरिता रोजगार हमी योजना.
- २- महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियम, १९७७ कलम १२ (ई) नुसार वैयक्तिक लाभाच्या योजना.

सन २००५ मध्ये केंद्र शासनाने संपूर्ण भारतात राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (विद्यमान नाव — महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा) लागू केला. केंद्र शासनाने ज्या राज्यांनी पूर्वीपासून रोजगार हमी अधिनियम मंजूर केला होता; अशा राज्यांना केंद्र शासनाच्या अधिनियमातील कलम २८ अन्वये त्यांचा कायदा राबविण्याची मुभा दिली होती. त्यानुसार महाराष्ट्र शासनाने सन २००६ मध्ये पुर्वीचा कायदा ठेवण्याचा पर्याय स्विकारला आहे. मात्र, विधिमंडळाने केंद्रीय कायद्यास अनुसरून राज्यास निधी मिळवण्याच्या अनुषंगाने १९७७ च्या कायद्यात आवश्यक त्या सुधारणा केल्या, त्यामुळे योजना राबविण्याच्या कार्यपद्धतीत बदल झाला आहे.

आर्थिक नियोजनाच्या काळात भारतात समुदाय विकास कार्यक्रमापासून महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण हमी योजनेचा विकास करणाऱ्या व रोजगार देणाऱ्या निरनिराळ्या योजनांना विशेष महत्व देण्यात आले आहे. त्यामध्ये राष्ट्रीय रोजगार हमी कार्यक्रमाची (NREP) सुरुवात २ ऑक्टोबर १९८० मध्ये करण्यात आली. त्यानंतर ग्रामीण भुमीहीन रोजगार हमी कार्यक्रम (IREGP) १५ ऑगस्ट, १९८३ पासून भुमीहिनांना रोजगार देण्यासाठी सुरू करण्यात आली. राष्ट्रीय ग्रामीण भुमीहीन रोजगार हमी कार्यक्रम यांच्या एकत्रीकरणातून जवाहर रोजगार योजनाची (JRY) सुरुवात १ एप्रिल १९८९ पासून सुरू केली आहे. जवाहर ग्राम समृद्धी योजना (JGSY) व रोजगार आश्वासन योजना (EAS) यांच्या एकत्रीकरणातून २५ सप्टेंबर २००१ मध्ये संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजनाची (SGRY) निर्मिती झाली. कामाच्या बदल्यात अन्न पूरविणे यासाठी कामासाठी अन्न योजनेची (NFFWP) सुरुवात १४ नोव्हेंबर २००४ पासून सुरू झाली. संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना (SGRY) व कामासाठी अन्न योजना (NFFWP) यांच्या एकत्रीकरणातून २००५ मध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची सुरुवात करण्यात आली. त्या योजनेला २००९ मध्ये 'महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना' असे नाव देण्यात आले.

सारणी क्रमांक १ : शासनाच्या मनरेगा योजनेचा लाभ घेण्यासंबंधीचंद्रपूर जिल्ह्यातील आदिवासी उत्तरदात्यांची प्रतिक्रिया

महाराष्ट्र रोजगार हमी योजनेचा लाभ	संख्या	टक्केवारी
होय	१४३	८१.७
नाही	३२	१८.३
एकुण	१७५	१००
Chi Square	Df	Sig
281.623	1	0.000

df- स्वातंत्र्यांश(Sig.) – सार्थकता

वरील सारणी क्रमांक १ मध्ये शासनाच्या मनरेगा योजनेचा लाभ घेण्यासंबंधीचंद्रपूरजिल्ह्यातील आदिवासी उत्तरदात्यांच्या प्रतिक्रिया दर्शविण्यात आल्या आहेत. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार ८१.७ टक्के आदिवासी उत्तरदात्यांनी शासनाच्या मनरेगा योजनेचा लाभ घेतला असून १८.३ टक्के आदिवासी उत्तरदात्यांनी महाराष्ट्र रोजगार हमी योजनेचा लाभ घेतला नाही. शासनाच्या मनरेगा योजनेचा लाभ घेण्यासंबंधीआदिवासी उत्तरदात्यां दरम्यान सार्थक (Chi Squre = 281.623, df = 1, Sig. <0.05)फरक आहे. बहुतांश आदिवासी उत्तरदात्यांनी शासनाच्या मनरेगा योजनेचा लाभ घेतला असल्याचे दिसून आले.

सारणी क्रमांक २: शासनाच्या मनरेगा योजनेमुळे आर्थिक स्थितीत लाभ होण्यासंबंधीचंद्रपूर जिल्ह्यातील आदिवासी उत्तरदात्यांच्या प्रतिक्रिया

योजनेमुळे आर्थिक स्थितीत लाभ	संख्या	टक्केवारी
होय	१२९	७३.७
नाही	४६	२६.३
एकुण	१७५	१००
Chi Square	Df	Sig
157.463	1	0.000

df- स्वातंत्र्यांश(Sig.) – सार्थकता

वरील सारणी क्रमांक २ मध्ये योजनेमुळे आर्थिक स्थितीत लाभ होण्यासंबंधीचंद्रपूर जिल्ह्यातील आदिवासी उत्तरदात्यांच्या प्रतिक्रिया दर्शविण्यात आल्या आहेत. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार ७३.७ टक्के आदिवासी उत्तरदात्यांना योजनेमुळे आर्थिक स्थितीत लाभ झाला असून, केवळ २६.३ टक्के आदिवासी उत्तरदात्यांना योजनेमुळे आर्थिक स्थितीत लाभ झाला नाही. योजनेमुळे आर्थिक स्थितीत लाभ होण्यासंबंधी आदिवासी उत्तरदात्यां दरम्यान सार्थक (Chi Squre = 157.463, df = 1, Sig. <0.05) फरक असल्याचे निदर्शनास आले. बहुतांश आदिवासी उत्तरदात्यांना योजनेमुळे आर्थिक स्थितीत लाभ झाला असल्याचे दिसून आले.

सारणी क्रमांक ३: चंद्रपूर जिल्ह्यातील आदिवासी उत्तरदात्यांना योजनेमुळे झालेल्या आर्थिक लाभाच्या स्वरूपासंबंधी माहिती

योजनेमुळे झालेल्या आर्थिक लाभाचे स्वरूप	संख्या	टक्केवारी
उत्तम	३९	३०.२
काही प्रमाणात	६७	५२.१
अत्यल्प	२३	१७.६
एकूण	१२९	१००
Chi Square	Df	Sig
93.219	2	0.000

df- स्वातंत्र्यांश(Sig.) – सार्थकता

वरील सारणी क्रमांक ३ मध्ये चंद्रपूर जिल्ह्यातील आदिवासी उत्तरदात्यांना योजनेमुळे झालेल्या आर्थिक लाभाच्या स्वरूपासंबंधी माहिती दर्शविण्यात आली आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार ५२.१ टक्के आदिवासी उत्तरदात्यांना योजनेमुळे काही प्रमाणात आर्थिक लाभ झाला असून ३०.२ टक्के आदिवासी उत्तरदात्यांना योजनेमुळे उत्तम स्वरूपाचा आर्थिक लाभ झाला. तसेच १७.६ टक्के आदिवासी उत्तरदात्यांना

योजनेमुळे अत्यल्प आर्थिक लाभ झाला असल्याचे निदर्शनास आले. योजनेमुळे झालेल्या आर्थिक लाभाच्या स्वरूपासंबंधी आदिवासी उत्तरदात्यां दरम्यान सार्थक ($\chi^2 = 93.219$, $df = 2$, $Sig. < 0.05$) फरक असल्याचे निदर्शनास आले. म्हणजेच बहुतांश आदिवासी उत्तरदात्यांना योजनेमुळे काही प्रमाणात आर्थिक लाभ झाला असल्याचे दिसून आले.

निष्कर्ष

संशोधनात प्राप्त परिणाम दर्शवितात की अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश आदिवासी जमातीतील लोकांकडे मनरेगाचा रोजगार कार्ड असून त्यांना कृषि क्षेत्र व इतर क्षेत्रात रोजगार प्राप्त झाले आहे. ज्यामुळे ग्रामीण क्षेत्रातील आदिवासी जमातीच्या आर्थिक स्थितीमध्ये सुधारणा झाली असल्याचे आढळले. मनरेगा योजनेमुळे ग्रामीण क्षेत्रातील भटक्या जाती व जमातीतील लोकांना रोजगार प्राप्त झाले असून त्यांच्या आर्थिक स्थितीत देखील सुधारणा झाली असल्याचे आढळले.

संदर्भग्रंथ सूची

१. महाराष्ट्र शासन नियोजन रोजगार हमी योजना, “महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी योजना — महाराष्ट्र व राज्य रोजगार हमी योजना”. नवीन प्रशासकीय भवन, १६ वा मजला, मंत्रालय, मुंबई पृ. ३.
२. आकरे., बी. एन. (२००९). ‘आदिवासी जीवनावर सामुदायिक विकास योजनेचा झालेला परिणाम’ पिंपळापूरे अँड कं. पब्लिकर्स, नागपूर प्रथम आवृत्ती, पृ. १०.
३. आगलावे, प. (२०००), ‘संशोधन पद्धती शास्त्र व तंत्रे’ विद्या प्रकाशन नागपूर.
४. घाटोले र. न., (१९८९), ‘समाजशास्त्रीय संशोधन पद्धती व तत्वे’ मंगेश प्रकाशन नागपूर
५. लोकराज्य १ ते ८८ पृ. ६
६. लोकराज्य १ ते ८८ पृ. ६
७. लोकराज्य १ ते ८८ पृ. ७
८. लोकराज्य १ ते ८८ पृ. ७

Private Sector In Indian Economy

Dr. Patel Bilquis Hasanali

Dept. of Economics

Chishtiya College Khuldabad

The role played by the private sector in Indian economy would be clear from the simple fact that even after four decades of planning, the share of this sector in net national product continues to be around 80 per cent. This should not surprise us since practically the whole of the agricultural sector continues to remain in the private sector. In addition, cottage and village industries, most of the small industries, a major proportion of the Wholesale and retail trade, most of the consumer goods industries number of other industries, road transport, etc. are in the private sector. The output in private sector is about four times the output produced in the public sector.

Role of the Private Sector

1. Importance for development. In western countries private entrepreneurs have played an important role in economic development so much so that Schumpeter has characterised them as the initiator and moving force behind the industrialization process. The private entrepreneur is guided by the profit motive. He is responsible for the introduction of new commodities, new techniques of production, assembling the necessary plant and equipment, labour force and management and organizing them into a going concern. The private entrepreneur acts as an innovator who revolutionizes the entire method of production. Such activities help the process of industrialization and economic development. It was because of this reason that the industrial policy resolutions of 1948 and 1956 of the government gave immense to the private sector to expand its activities.

2. Extensive modern industrial sector. A number of modern industries have been set in the private sector. Important consumer goods industries regard can be made of the cotton textile industry, sugar industry, and edible oil industry. These industries were set up in response to the opportunities offered by the market forces. They were highly suitable for private sector since they ensured early returns and required less capital establishment. Though the engineering industries did not make an appearance in the pre-Independence period yet a start was made by Tata in the field of iron and steel industry at Jamshedpur. After Independence, a number of

consumer goods industries were set up in the private sector. Today India is practically self-reliant in its requirements for consumer goods. According to the 1956 resolution, "industries producing intermediate goods and machines can be set up in the private sector". As a consequence, chemical industries like paints, varnishes, plastics etc. and industries manufacturing machine tools, machinery and plants, ferrous and non-ferrous metals, rubber, paper, etc. have been set up in the private sector.

3. Potentialities due to personal incentive in the small sector. Small and cottage industries have an important role to play in the industrial field. These industries employ labour-intensive techniques and are, accordingly, important from the point of view of providing employment opportunities. In India, all small and cottage industries are in the private sector. Personal initiative plays a decisive role in small scale industries. With the help of a small capital, the small entrepreneur uses his resources efficiently to earn maximum profit. Such management is not available to public sector enterprises. At present, more than 800 items have been reserved for production in the small scale sector. This sector is granted loans at concessional rates of interest and marketing outlets are also provided. In addition, industrial estates have been established at various places where all facilities are provided under one roof to the small scale industries.

4. Big size of the trading and agricultural sectors. Most of the trading activities are concentrated in private hands in India. This is because of the general belief that the trading community renders useful services and its returns are justifiable. Accordingly, while their activities might be regulated at certain points of time, it is not advisable to take over trade from private hands and concentrate it in government hands. On account of this reason, excluding the trading activities where the government has deemed participation essential on account of some social objective, all other trading activities have been left entirely in the private hands.

Agriculture is the main occupation in India and is completely in private hands. It provides employment to 66.5 per cent of the working population and contributes around 30 per cent of the net domestic product. Many observers have argued that this fact pinpoints the importance of private enterprise in Indian economy-However; they fail to realize that agriculture is the means of subsistence for the vast majority of small and marginal farmers, and it is not conducted on commercial considerations. Accordingly, the extent of the private sector is not as large as it appears from the expanse of agriculture in India.

5. Importance for national income generation and employment. It is enough to concentrate on just two elements to highlight the importance of the private sector in Indian economy. Firstly,

its contribution to national income. I According to latest estimates, the private sector contributes around 80per cent I f national income. This fact alone points out the importance of private sector I n the Indian economy and also the vast area in which it operates. Secondly, from the point of view of providing employment, the role of private sector is I still more important. The total number of people engaged in Central government and State governments' undertakings and in administration is not much. In 1981 this percentage was even less than 7. This clearly brings out that the vast majority of people in this country depend on the private sector (define, here as die entire economy minus the public sector) for their livelihood. It is perhaps due to facts such as these that some observers decline to even admit that Indian economy is a mixed economy. According to them, Indian economy is basically a capitalist economy. Even if it is to be dubbed as a mixed economy, care should be taken to remember that the private and public sector in it participate highly unequally. Form the point of view of generating national income and providing employment opportunities, the private sector is four to five times greater than the public sector.

References :

1. D.T. Lakdawala, “Plan Finances in a Federal Economy”, Yajana, May, 16,1979.
2. C.T. Kurien, “Caught in Contradictions of Mixed Economy”, Economic and Politicial Weekly, April 12, 1986.